

הרב איתם הנקין הי"ד

מח"ס אש תמיד

פרשת פולמוס המוסר וישיבת המוסר בנובהרדוק

לפנינו מאמר שנכתב ע"י ידידנו הבלתי נשכח הק' הרב איתם שמעון הנקין ז"ל. לפני קצת יותר משנה, בחוה"מ סוכות תשע"ו, התפרסם שמו בכל העולם כשהוא ורעייתו נעמה ע"ה נרצחו בדמי ימיהם בידי בני עוולה, הי"ד. ר' איתם ז"ל היה ת"ח ויר"ש, היה מחדש פורה בתורה, ובמיוחד בשטח ההלכה. בס"ד לאחר מותו יצא לאור ספרו החשוב 'אש תמיד' על הלכות שבת. כמה רשימות וזכרונות לדמותו הייחודית, אצילות נפשו וסגולותיו הנפלאות כבר התפרסמו מאז בבמות שונות.

זכינו, שר' איתם ז"ל היה ידיד אמת של 'ישורון', והיה מהכותבים הקבועים זה כמה שנים. מאמריו ומחקריו השונים שהתפרסמו בין עמודי 'ישורון' התקבלו בהתלהבות ועניין רב. תוך כדי עבודה עם ר' איתם ז"ל במשך השנים התוודענו מקרוב לכשרונותיו המבריקים יחד עם נעימות מדותיו. ר' איתם ז"ל חי במקביל בעולמות שונים, וכל מכיריו ידעו והעריכו זאת, אך הקשר שלנו אתו היה בתור צורב ובן תורה. ראשית עבודתו ב'ישורון' (ומפרסומיו הראשונים בכלל) היה מדור הזכרון לזקנו הגדול הגרי"א הנקין זצ"ל (ישורון כ). גם במאמריו שנכתבו בסגנון אקדמי, תמיד היה רגיש וקשוב לבקשתנו להתאים את כתיבתו לסגנון המקובל ב'ישורון'. לזכרו של עילוי צעיר זה שנקטף בשיא פריחתו, אנחנו מדפיסים אחד ממאמריו שטרם התפרסם. המאמר משמש כהמשך לסדרת מאמריו על בעל הערוך השלחן זצ"ל מנובהרדוק ותקופתו שהתפרסמו ב'ישורון' בעבר. מובן שהמנוח לא הספיק לערוך מאמר זה לדפוס, ואנו מצדנו לא ראינו לנכון לשלוח יד ולשנות הסגנון בו המאמר יצא מתחת ידו. תודתנו לבני משפחתו שיחיו שבחפץ לב מסרו לנו מאמר זה. יהי זכרו ברוך!

מערכת ישורון

א. התפתחות תנועת המוסר ומתנגדיה: רקע

באותה שנה בה נערך בבאזל הקונגרס הציוני הראשון, שנת תרנ"ז (1897), העסיק את היהדות האורתודוקסית בליטא וברוסיה הלבנה נושא אחר לחלוטין: הפולמוס שהתעורר אז סביב תנועת המוסר ומוסדותיה החינוכיים, ובעיקר סביב דמותו ופעילותו של אדם אחד נמרץ, הלא הוא ר' יוסף (יוזל) הורביץ, המכונה כיום גם "הסבא מנובהרדוק"¹, על שם הישיבה שייסד בעיירה זו.

1 בהתאם לחלוקה הקלאסית של הישיבות מבית תנועת המוסר, משלהי הדור השני ואילך, לשלוש אסכולות חינוכיות, הידועות על שם מנהיגיהן: "הסבא מקלם" ר' שמחה זיסל זיו, "הסבא מסלבודקה" ר' נתן צבי פינקל ו"הסבא מנובהרדוק" ר' יוזל הורביץ. בפועל, מבחינה כרונולוגית ומושגית כאחד, נכון יותר לומר שאסכולת קלם, והעומד בראשה רש"ז זיו, שימשו כבסיס לצמיחת שתי האסכולות האחרות. לעיקרי ההבדלים בין האסכולות, ראו: צבי קפלן, שיטין: מאמרים ורשימות, תל אביב תשי"ג, עמ' ס"ג-ס"ה; כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 280-281; זייצ'יק, המאורות הגדולים עמ' ר"ל פסקה קס"ד; וכן המובא אצל נעם גרין, "שבע יפול צדיק וקם" עמ' 144 הערה 4. הערה מתודולוגית: לאורך דיונונו בפרק זה, כוונת המונח

הרקע הרחב לפרשה זו הוא עצם התפתחותה של "תנועת המוסר", תנועה חברתית-למדנית שהציבה בפעילותה הרוחנית דגש מרכזי על תיקון המידות ועל ההתעלות המוסרית של הפרט.² את ראשיתה של תנועה זו, מקובל לזהות עם תחילת פעולתו הציבורית של ר' ישראל סלנטר באמצע המאה ה-19, בוויילנה ובעיקר בקובנה (מתר"ט, 1849), אז נתגבשה סביבו קבוצת תלמידים שנתפרסמו לימים בזכות עצמם – ביניהם ר' יצחק בלאזר, ר' שמחה זיסל זיו ור' נפתלי אמסטרדם. פעילותם החינוכית של תלמידי ר' סלנטר החלה עוד בחייו, ומזוהה בשלב הראשון בעיקר עם דמותו של הרש"ז זיו, מייסד ישיבת קלם (מתרכ"ב, 1862). לקראת סוף המאה ה-19, עבר מוקד הפעילות של אנשי תנועת המוסר אל בני הדור השני, צעירי תלמידיו ותלמידי-תלמידיו של הר"י סלנטר, שבין הבולטים שבהם היה ר' נתן צבי פינקל, ראש ישיבת סלבודקה (למן ראשית שנות התר"מ – התאריך המדויק אינו ברור).

בשלב זה, תחילת שנות השמונים של המאה ה-19, כבר צברה התנועה המתפתחת תשומת לב מרובה בקרב היהדות האורתודוקסית ברוסיה. ישנם דיונים במחקר האם יש לראות את תנועת המוסר כהמשך למשנתם החברתית של תלמידי הגר"א, כאלטרנטיבה לחידושה התיאולוגי של החסידות או כריאקציה פנומנלית לתהליך חדירת ההשכלה בקרב יהודי רוסיה³; בין כך ובין כך, אכן היה בתנועה זו פוטנציאל איום על התיאוסופיה הלמדנית של עולם ישיבות ליטא מחד, ועל האידיאולוגיה של משכילי רוסיה מאידך – וכדרכן של תנועות חברתיות ביהדות הפוסט-שבתאית, המחלוקת הציבורית סביבה לא איחרה לבוא.⁴

למעשה, התנגדות לשיטה החדשה החלה עוד בתקופת פעילותו הראשונה של ר"י סלנטר, כשהקים "בתי מוסר" ופיתח טכניקות חינוכיות ופסיכולוגיות מחודשות לעבודת המידות; אך

"תנועת המוסר" אינו לתנועה במובן המודרני, הארגוני וההיררכי (כמו זה של ישיבות נובהרדוק בין מלחמות העולם), אלא לתנועה רעיונית-חברתית, המתוחמת מבחינה היסטורית בגבולות כרונולוגיים וגיאוגרפיים. לנושא בכללו הקדיש ר' דב כץ את חמשת כרכי ספרו תנועת המוסר, העורך כסדרת מונוגרפיות של האישים הבולטים בתנועה בכמאה שנות קיומה במזרח אירופה (ת"ר-ת"ש). מחקר ביקורתי ומעודכן על ימיה הראשונים של התנועה, נעשה על ידי עמנואל אטקס, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, וכן על ידי מרדכי פכטר, כתבי ר' ישראל סלנטר: דרושים, מאמרים, אגרות, ירושלים תשל"ג, מבוא עמ' 68-7. ראו עוד סדרת מאמריו של ר' יחיאל יעקב ויינברג אודות תנועת המוסר ואישיה, שרוכזו לאחרונה על ידי רא"א וינגרט (עורך), לפרקים, ירושלים תשס"ג, עמ' ג-פ"ד.

3 מלבד המחקרים הקודמים, ראו: גרליה אלון, "ישיבות ליטה", כנסת דברי סופרים לזכר ח"נ ביאליק, כרך שמיני, ת"א תש"ג-תש"ד, עמ' 90-94 [=הנ"ל], מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, כרך א', ת"א תשי"ז, עמ' 11-7; צבי קורצווייל, "ר' ישראל מסלאנט והתנועה המוסרית", סיני כרך מ"ז, ירושלים, ניסן-אלול תש"ך, עמ' ק'-ק"ב; יונה בן ששון, הגות יהודית במבחן הדורות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 183-201; חגי סמט, "תנועת המוסר של רבי ישראל סלנטר והאידיאולוגיה המתנגדית: המשך או מהפכה?", מכלול גליון י"ד, ירושלים, סיוון תשנ"ז, עמ' 87-95; ברויאר, אהלי תורה עמ' 57-60.

4 למחלוקת סביב תנועת המוסר הקדיש ר"ד כץ כרך נפרד בשם פולמוס המוסר, שבו בין-השאר העתיק את רוב-ככל התעודות הנוגעות לנושא זה שפורסמו בעיתונות התקופה. ראו בפתח הספר (עמ' 17-5, 20), הקדמה ארוכה ואפולוגטית בה נימק את עיסוקו בנושא זה, בין השאר בעידודם של ר' יחיאל יעקב ויינברג ור' יחזקאל סרנא.

באותו שלב טרם אפשר לדבר על "תנועה", אלא היה זה עדיין פועלו של אדם בודד ומקצת מקורביו.⁵ גם כאשר התעוררה התנגדות למוסדות החינוכיים שייסד תלמידו, רש"ז זיו, היתה זו התנגדות מקומית באופיה, שלא נגרמה דווקא בשל קויה המתעצבים של התנועה החדשה.⁶

הביקורת הציבורית הראשונה כלפי שיטת המוסר כתנועה חברתית, הגיעה מכיוונם של משכילי רוסיה, בפרט מן המרכזים בקובנה ופטרבורג, על רקע מאבקי כוח סוציאליים ואידיאולוגיים שניהלו עם גורמים שנתפסו בעיניהם כגורסיביים וראקציוניים בחברה היהודית. ניצניה של ביקורת זו הושמעו בשנת תרמ"ג (1883), בעקבות הפופולריות שצברו כולל האברכים שניהל ר"י בלאזר בקובנה (מייסודם של הר"י סלנטר והר"א ספקטור) והישיבה של רנ"צ פינקל בפרבר הסמוך – סלבודקה; אך הטענות שהועלו אז כלפי המוסדות הללו לא זכו למענה.⁷ רק כעבור שבע שנים נוספות, בשנת תר"ן (1890), התעצמה הביקורת במידה מספקת כדי לחולל הדים משמעותיים בעיתונות היהודית ברוסיה. במוקד ההתרחשויות באותה שנה ניצב רבה של העיר קובנה (Kaunas), ר' יצחק אלחנן ספקטור, אשר מתוקף סמכותו הרבנית המקומית נחשב כאחראי למתרחש במוסדות תנועת המוסר בקובנה-סלבודקה, ובפרט לכולל בקובנה שעמד תחת חסותו; כך, כשחזרו ונשנו בעיתונות היהודית-רוסית טענות בדבר אי-סדרים כספיים במוסדות אלו, פורסמה על ידו הבהרה מפורטת ששללה את תקפות הטענות.⁸ בעקבות התערבותו של הר"א ספקטור בנושא, החלה להתפרסם בעיתונות סדרת חילופי דברים חריפים בינו לבין המתנגדים למוסדות המוסר, שבראשם בלט אז אלכסנדר צדרבוים (ארז), עורך היומון 'המליץ'.⁹ פרסומו של העימות בין הצדדים בפרהסיה העיתונאית, הביא לראשונה להתייחסות לנושא מצד שורת רבנים ידועים בני אותו דור; אחד מן הרבנים הללו, שחתם לצד שלושה-עשר מעמיתיו על כרוז תמיכה ברי"א ספקטור ובמוסדות המוסר בקובנה-סלבודקה, היה מיועדנו הר"מ עפשטיין מנובהרדוק.¹⁰

בסופו של דבר, מחלוקת זו של שנת תר"ן לא הצליחה לחדור למרחב הפנים-אורתודוקסי, שבו פעלו אנשי תנועת המוסר. על אף שביקורתם הספציפית של אלכסנדר צדרבוים ועמיתיו

5 ראו: אטקס, ר' ישראל סלנטר עמ' 208-214; כץ, תנועת המוסר חלק א' עמ' 155-156; הנ"ל, פולמוס המוסר עמ' 21-23. ראו גם: ר' מאיר היילפרין, הגדול ממניסק ר' ירוחם יהודה ליב פרלמן, ירושלים תשנ"ד, עמ' 29-34.

6 ראו: כץ, פולמוס המוסר עמ' 24, וכן תנועת המוסר חלק ב' עמ' 213-218.

7 כץ, פולמוס המוסר עמ' 25-29. כפי שהוא מציין, כבר באותו שלב אוזכר שמו של ר' יוזל הורביץ, על רקע התבודדותו באותו זמן בבית סגור בסלבודקה, מעשה שגרר תשומת לב וביקורת (וכך גם בפולמוס תר"ן – שם עמ' 51, וראו עוד להלן). אמנם, לא היתה זו העילה לביקורתם של המשכילים, אלא המחשה לנזקים החברתיים והאישיים שתנועה זו, לשיטתם, עלולה לגרום.

8 כץ, שם, עמ' 32-35.

9 שם, עמ' 36-51. כפי שהוא מעיר (עמ' 52), מעורבותו האישית של צדרבוים בפרשה הביאה לכך שמכתבי התמיכה ברי"א ספקטור לא פורסמו ב'המליץ' (שנחשב בדרך כלל כבמה טבעית לכך), כי אם בבמה הוורשאית של עיתון 'הצפירה'.

10 כץ, שם, עמ' 52-57.

המשכילים הביאה לבסוף לחילופי תפקידים בהנהלתו של הכולל בקובנה¹¹, חלוקת העמדות בשאלת היחס הכללי לתנועת המוסר נותרה עדיין על הציר רבנים – משכילים. שינוי בתמונת-מצב זו אירע לבסוף כעבור כשבע שנים נוספות, בשנת תרנ"ז (1897), כשהוא כרוך כאמור בדמותו ופעילותו של מייסד ישיבת המוסר בנובהרדוק, ר' יוזל הורביץ. כהקדמה לתיאור הפולמוס, נסקור בקצרה את הקווים הרלוונטיים לענייננו בביוגרפיה של ר' יוזל¹².

ב. ר' יוזל הורביץ ופולמוס תרנ"ז

ר' יוזל נולד בסביבות תר"ח (1848) בפלונגיאן שבצפון ליטא, וגדל בקורטוביאן הסמוכה לשאול (Siauliai, כ-90 ק"מ ממזרח לפלונגיאן), שבה אביו כיהן כרב. תחילת דרכו בלימוד תורה והוראתה לאחרים היתה פרוזאית, בקנה מידה מקומי, כדרכם של אברכים רבים בני אותו דור¹³, ולצד זאת עסק במסחר; אך באמצע שנות העשרים לחייו, התוודע לר"י סלנטר,

11 לדיון מפורט בכולל קובנה ובאירועים הללו, ראו: שטמפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה עמ' 360-381. ר"ד כץ מקמץ במילים על כך, ומוסר רק שנגרם "פירוד בין בני משפחת רי"א [ספקטור] לבין רי"ב [=ר' יצחק בלאזר]", שהביא לכך שבשנת תרנ"א (1891) עזב האחרון את ניהול הכולל, ועל מקומו נתמנה לא אחר מאשר ר' צבי הירש סלצובסקי, חתנו של הרי"א ספקטור, שנחשב למתנגד לתנועת המוסר (פולמוס המוסר עמ' 59-60, 121, וכן תנועת המוסר חלק ב' עמ' 250-251, והשוו שטמפר, שם, עמ' 380. ראו גם דברי מקורבו של הרי"א, ר' יעקב ליפשיץ, אודות רצ"ה סלצובסקי, "אשר בשנים האחרונות השכיל מאד להרגיע את רוח רבנו ולהיות כיד ימינו בסדרי אחת הצדקות היותר נכבדות להרמת קרן התורה": ליפשיץ, תולדות יצחק, עמ' 49. עוד אודותיו וחלקו בניהול הכולל, ראו בידיעה שפורסמה עם פטירתו: הד הזמן י"א שבט תר"ע, שנה 4 גליון 8, עמ' 3). עם זאת, ר"י בלאזר הוסיף להחזיק בהנהגה החינוכית של הכולל עד לפולמוס תרנ"ז, אז עזב סופית בעקבות הלחץ שהפעיל בנו של הרי"א ומחליפו ברבנות קובנה, ר' צבי הירש רבינוביץ' (מי שהיה בשעתו המנהל הראשון של הכולל, עד מינויו בתר"מ [1880] לרבנות מיטוי), שהתנגד אף הוא לתנועת המוסר ונטל חלק מרכזי בפולמוס. משמעות הדבר, למעשה, היתה ביטול זיקתו של הכולל לתנועת המוסר (כפי שציין כץ עצמו, פולמוס המוסר עמ' 257), והפיכתו לנכס השייך למשפחת ספקטור (ראו תוכן הכרוז של ר' חיים סולובייצ'יק ואחרים לתמיכה בכולל, משנת תר"ע, בתוך: מ"מ גרליץ [עורך], חידושי הגר"ח השלם... בבא קמא, ירושלים תשס"ד, עמ' שמ"ו).

12 על פי: כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 179 ואילך (ובפרט עמ' 179-196); ר' יהודה ליב נקריץ (חתנו של ר' אברהם יפהץ), "ישיבות בית יוסף דנובהרדוק" עמ' 247-260; ר' חיים אפרים זייצ'יק, המאורות הגדולים עמ' קל"ד-ר"ד (כמאתיים עובדות וסיפורים על ר' יוזל, ממקורות שונים). שימוש מסוים אעשה גם בביוגרפיה המפורטת הראשונה של ר' יוזל, "מגדולי ישראל – הרה"צ ר' יוסף יוזל הורוויץ ז"ל", שפורסמה לאורך קיץ תרצ"ה בביטאונה של אגודת ישראל העולמית, דרכנו, מאת כותב בשם-העט "הרב א.מ. מוסרי"; מדובר במאמר הגיוגרפי מובהק, המכיל אמנם כמה פרטים חסרי שחר (כגון הקביעה כי ר' יוזל "התחנך בטל ילדותו בישיבות הגדולות בליטה"; גליון ל"ז עמ' י') ותיאורים המשקפים בעיקר את תודעת כותבם, אך גם כמה פרטים חשובים. מאמר נוסף מאותה תקופה, נטול ערך היסטוריוני משמעותי, הוא זה של שבתי דון-יחיא (דניאל), "ר' יוזל בעל החורים", התור ג' חשון תרצ"ג [שנה 12 גליון 3], עמ' 3-6. במקרה של סתירות בין המקורות, נעדיף בדרך כלל את גרסת כץ, המאוחר והשיטתי ביניהם.

13 בין אלה שלמדו אצלו בתקופה זו, היה אולי ר' שמעון יצחק הלוי פינקלשטיין (תרכ"א-תש"ז), לימים רב בברונזוויל שבניו יורק. בהקדמה לספרו, סדר תפילה עם ביאור שיח יצחק, ירושלים תשכ"ח, עמ' 15, מספר בנו כי "אבי למד אתו [=עם ר' יוזל] בהיותו בן י"ד שנה [=תרל"ה ואילך] עד הגיעו לי"ז

ומפגש זה שינה לחלוטין את כיוון חייו. כבר במהלך שינוי זה, שהיה מהפכני יותר ממה שרצה ר"י סלנטר, עוצבו הסימנים לקווי האופי וההתנהלות הסוערים של ר' יוזל, כשהחליט לעזוב את משפחתו ואת כל עסקיו לטובת התמסרות ללימוד תורה ומוסר. את דרכו החדשה עשה בעיקר בכולל בקובנה, שם למד למן ייסודו בסוף שנות התר"ל, והושפע בין השאר מן הר"י בלאזר שנתמנה בתרמ"א (1880) למנהל הכולל. בהמשך שב ר' יוזל והתאחד עם משפחתו, שבאה אליו לקובנה, כשהוא מוסיף ללמוד ולהתקדם בשיטת המוסר. במחצית הראשונה של שנות התר"ם (סביבות 1882), לאחר שאשתו מתה בלידתה, עשה מפנה דרסטי נוסף, פיזר את ילדיו אצל משפחות-אומנה והסתגר בסלבודקה לתקופה ממושכת – קרוב לשנתיים – בבית נעול מוקף גדר, כשמגעו עם הבריות נעשה דרך חלונות קטנים ובאמצעות פתקים. למרות הסתגרותו הקיצונית, או למעשה: בגללה, פורסם שמו ברבים, ולצד תמיכה חומרית על ידי הגביר עובדיה לחמן מברלין (שתמך בכולל קובנה), ספגה דרכו ביקורת פומבית מעל גבי 'המליץ' – כנזכר לעיל – ובעקבות זאת השתדלו כמה רבנים ידועים לשכנעו להפסיק את ההסתגרות, ביניהם הר"א ספקטור.

לבסוף, בין השאר עקב התערבות של המשטרה המקומית, חזר ר' יוזל להופיע בציבור (בסביבות תרמ"ד, 1884), התמיד בלימודיו ושמר הוסיף להתפרסם בקרב אנשי שיטת המוסר. בהמשך נשא את בת-מארחו – וזאת, לפי המסופר, עקב הצער שנגרם לה ולמשפחתה מביטול שידוכה הראשון לאדם אחר. לצד המשך קשרים הדוקים עם כמה אישים בולטים בתנועת המוסר, החל ר' יוזל לחזור במהרה לדרך הפרישות, ולבסוף (בסביבות שנת תרמ"ו, 1886) קבע את מושבו בבקתה מבודדת ביער הנמצא בסביבת נובהדרוק¹⁴. תקופה זו נמשכה עד לסביבות שנת תרנ"ה (1895), אז – בהשפעת רש"י זיו – נטש ר' יוזל כפתאומיות את דרך

שנה, בעיירה קטנה בליטא, ברומאסאג (היא רומשישוק). אלא שישנו קושי כרונולוגי מסוים בדברים הללו; בנוסף, רש"י פינקלשטיין עצמו, בהקדמת ספרו עין שמעון, ניו יורק תרצ"ה, מספר כי למן בר המצוה למד בקובנה, ולאחר מכן בגיל 16-19 למד לבדו.

ישנה אי-בהירות באשר למיקומו של יער זה. הן ר"ל נקריץ ("ישיבות בית יוסף דנובהרדוק" עמ' 249), הן רח"א זייצ'יק (המאורות הגדולים עמ' קצ"ה בהערה) והן ר"ד כץ (תנועת המוסר חלק ד' עמ' 192-193, וכן עמ' 333) מסכימים שהיער השתייך לאדם (בשם גרשון, כך לפי נקריץ, ואצל כץ נוסף גם: צירינסקי, אך אצל זייצ'יק הוא קרוי: זלמן) שגר בעיירה בשם וזשן. נקריץ מציין שהלה החזיק באחוזה בסביבת ז'טל, כלומר ממערב לנובוֹלְנָה (Novoyelnya), ואף כץ כותב תחילה שאותה וזשן היתה על יד נוֹבוֹלְנָה, ומוסיף בהערה שהיער המדובר נמצא סמוך לזושן – אך בהמשך דבריו הוא כותב פעמיים שאותו יער היה צמוד לדלטיץ' (וכך גם אצל זייצ'יק, המאורות הגדולים עמ' קצ"ח פסקה נ'). נעלם ממנו, כנראה, שבין נוֹבוֹלְנָה לדלטיץ' – הנמצאות משני עבריה הפוכים של נוֹבהרדוק – מפרידים עשרות קילומטרים! אם היה היער ליד דלטיץ', הדבר מבהיר מדוע הקים ר' יוזל את המוסד הראשון שלו בעיירה לובץ', הסמוכה לדלטיץ'; מנגד, אם היה היער ליד ז'טל, הדבר מסביר את אפיונות העברת הישיבה לעיירה זו (ראו בפרק הבא, והשוו: ר"ל נקריץ, "כולל נברידוק בז'טל", בתוך: ב' קפלינסקי [עורך], פנקס זשעטעל, תל אביב תשי"ז, עמ' 82). כך או כך, לא עלה בידי למצוא אזכור כלשהו, קרטוגרפי או ביבליוגרפי, לעיירה בשם וזשן באזור נוֹבהרדוק. לעומת זאת, כפר בשם צירין נמצא כ-30 ק"מ מדרום מזרח לנוֹבהרדוק, ובו היתה אוכלוסיה יהודית זעירה; אם אכן היה שם משפחתו של האדם הנ"ל – צירינסקי, הרי שזו היתה עיירת מוצאו.

ההסתגרות, ולראשונה מאז נכנס תחת השפעת תנועת המוסר כעשרים שנה לפני כן, החל בפעילות ציבורית להפצת דרך המוסר בקרב אברכים ולומדי תורה.

פעילותו החדשה התאפיינה תחילה בייסוד "כוללים", מוסדות לימוד תורה לאברכים, בין השאר מתוך כוונה – לפי המסופר – להכשיר את הלומדים לייסוד ישיבות ברוח תנועת המוסר ברחבי רוסיה¹⁵. המשאבים הכלכליים הדרושים לשם כך, הוקצו על ידי קרן התמיכה של הגביר הנזכר, עובדיה לחמן, עליה פיקח הר"י בלאזר. תוך זמן קצר, וגילוי מרץ פעלתני בלתי-רגיל, הוקמה על ידי ר' יוזל – בסיוע הר"י בלאזר – רשת כוללים, רובם בסביבה הקרובה למקום שהותו האחרון, איזור נובהרדוק (לובין, ז'טל, לידא) וחלקם באיזור מולדתו בצפון ליטא (שאוול, דווינסק); לפי אומדן מאוחר, באלול תרנ"ו (1896) הקיפה רשת הכוללים כחמישים אברכים¹⁶. לאחר תקופת התבססות קצרה, החליט ר' יוזל להקים גם ישיבה גדולה לבחורים, שתהווה מוקד משיכה על-איזורי ומאגר פוטנציאלי עבור הכוללים ועבור ייסוד ישיבות נוספות, קטנות וגבוהות. את מקום הישיבה החדשה, שנועדה להוות שיא מפעלו החינוכי, קבע ר' יוזל בעיירה נובהרדוק.

15 ישנו תיאור מעניין, אם כי סובייקטיבי ועויין בעליל, של ניסיון (כושל) להקמת סניף של מוסדות ר' יוזל בעיר מינסק בשנת תר"ס (1900). הכותב, ח"ד רוזנשטיין איש מינסק, מתאר כי בתחילת החורף הגיע לעיר אברך "לבוש סחבות" וביקש להתקבל כאחד מהאברכים באגודת "שומרי תורה המקומית", וסירב לגלות את זהותו. מאוחר יותר, לדבריו, הופיע אותו אברך כשהוא לבוש בגדים מהודרים, יחד עם בחור נוסף, והתחברו עם שליח נוסף של תנועת המוסר שפעל עוד קודם לכן בעיר, ולאחר כמה ימים עלה בידם לאסוף בחורים ולהקים "קיבוץ" ללימוד המוסר. "אז נודע הדבר, כי האברך הוא חתנו של ר' יוזל 'בעל החורים', השלוח בתור מסית (מסיוניר) הלום..." (המליץ כ"ו שבט תר"ס [שנה 40 גליון 11], עמוד השער). היותו היחיד האפשרי של החתן, מבחינה כרונולוגית, הוא ר' ישראל יעקב לובצ'נסקי. מאוחר יותר סיפר רוזנשטיין כי חתן זה ניסה להביא לעיר בחורים שלמדו כבר במוסדות ר' יוזל, ובפעם אחת אף הגיע לשם ר' יוזל עצמו, אך לא עלה בידם להתבסס במקום באופן משמעותי (המליץ כ"ט שבט [גליון 13], עמוד השער. ובספרו של רוזנשטיין, כתבים, עמ' 99-106).

16 נקריץ, "ישיבות בית יוסף דנובהרדוק" עמ' 251. כך (תנועת המוסר חלק ד' עמ' 195) משייך לתקופה זו גם הקמת מוסדות באודסה שבדרום רוסיה, בברדיצ'ב (כיום באוקראינה) ובוורשה (שבפולין דהיום) – אך קשה להניח שתוך זמן כה קצר היה ניתן להקים מוסדות בפריסה גיאוגרפית כה נרחבת, ומדובר כנראה בשיוך אנכרוניסטי. סביר יותר הוא תיאורו של רי"ל נקריץ (שם, עמ' 253, 249), המשייך את הקמת המוסדות באודסה, ברדיצ'ב ועוד לתקופה מאוחרת יותר (עמ' 253). אישוש לכך עולה מכרוז הרבנים תומכי המוסר בפולמוס תרנ"ז, בו נזכרו המוסדות "בהערים האלה: נאוהרדאק, לידא, לובטש, זעטיל, דווינסק ושאוויל" (ראו להלן, סביב הערה 30). גם בכרוז שכתב הרי"מ עפשטיין בטבת תרנ"ז, הוא מזכיר רק מוסדות הקיימים בעיירות הללו וכן בעיירות איוויה וסלונים – אף הן בסביבות איזור נובהרדוק – אך לא באיזורים מרוחקים יותר (כתבי הערוך השלחן סימן ס"ח, וראו להלן). בנקודה זו יש לתקן בכיוון ההפוך את דברי רי"ל נקריץ, המאחר את מועד הקמת המוסדות בשאוול ואיוויה ("ישיבות בית יוסף דנובהרדוק" עמ' 254). הגם שישנן ראיות לכך שלא כל המוסדות הנזכרים במהלך תקופה זו אכן התקיימו בפועל; כך, על אף שהרי"מ עפשטיין מזכיר כאמור את הכולל בסלונים כבר בחורף תרנ"ז, הרי שפתיחתו בפועל, על בסיס עשרה אברכים, התרחשה רק שנה לאחר מכן (ראו: המליץ י"ז טבת תרנ"ח [שנה 37 גליון 289], עמ' 4).

תנופה זו, של הקמת מוסדות ברוח תנועת המוסר על ידי ר' יוזל בשנת תרנ"ז, הצטרפה למהלך אחר שבוצע כמעט במקביל על ידי הרנ"צ פינקל מסלבודקה, שבשנת תרנ"ז (1897) שלח את אחד הר"מים בישיבתו, ר' איסר זלמן מלצר וקבוצה נבחרת מתלמידי סלבודקה, לייסד ישיבה חדשה, שמקומה נקבע אף הוא הרחק מצפון ליטא, בעיירה סלוצק (Slutsk), כ-100 ק"מ מדרום למינסק ו-125 ק"מ מדרום-מזרח לנובהרדוק. היוזמה למהלך זה באה דווקא מכיוונו של רב העיירה סלוצק, ר' יעקב דוד ווילובסקי (רידב"ז), שהישיבה הוקמה לבקשתו ותחת חסותו הישירה – אולם בתודעה הציבורית נקשר המהלך בשמה של ישיבת סלבודקה, שכבר זכתה בעבר לתשומת לב בעיתונות היהודית, כנזכר לעיל¹⁷. חיבורם של שני המהלכים הללו – הקמת רשת הכוללים סביב נובהרדוק על ידי ר' יוזל, והקמת "ישיבה-בת" של ישיבת סלבודקה בסלוצק – והפריסה הגיאוגרפית הנרחבת שנוצרה עקב כך לישיבות המוסר, חיזקו את הרושם שמדובר במהפיכה חינוכית מאורגנת, העשויה לשנות את פני העולם הלמדני ברוסיה. רושם זה קירב את פרוץ ההתנגדות הפומבית לתנועת המוסר.

כפי שמתאר ר"ד כץ, המחלוקת התעוררה תחילה סביב הישיבה בסלוצק; לא כל תושבי העיירה ראו בחיוב את הקמת הישיבה החדשה, וקבוצה מהם התגבשה סביב ר' מאיר פיימר, בנו של רב העיירה הקודם ר' יוסף פיימר, שהיה מצוי באותו זמן בעימות אישי – סביב משרת הרבנות – עם הרב המכהן, הרידב"ז, שהיה כזכור היוזם להקמת הישיבה. ר"מ פיימר פרסם ב'המליץ' בשלהי חורף תרנ"ז (פברואר 1897) מאמר תקיף כנגד ישיבות תנועת המוסר, בו שלל את עצם השינוי בדרכי הלימוד הקלאסיות של הישיבות, לצד טענות נוספות כלפי מנהלי הישיבות ותלמידיהן¹⁸. בתגובה למאמרו פורסמו בעיתונות התייחסויות שונות, מהן בעד שיטת המוסר ומהן נגד, כשחלק מהן נכתב לראשונה על ידי דמויות רבניות ידועות¹⁹. הוויכוח הופנה במהרה כלפי הישיבה בסלבודקה, ובסיוע קבוצת תלמידים ואנשי סגל בישיבה שהתנגדו לרנ"צ פינקל ודרשו לפטרו, עורבו בפרשה רבני המקום – ר' משה דונישבסקי מסלבודקה ור' צבי הירש רבינוביץ' מקובנה – שהתבררו כמתנגדים לשיטת המוסר, ובעקבות זאת פוצלה הישיבה לשתי ישיבות נפרדות ("כנסת ישראל", "כנסת בית יצחק")²⁰.

17 ראו: כץ, פולמוס המוסר עמ' 61-63. אודות הקמת ישיבת סלוצק, ראו: כץ, תנועת המוסר חלק ג' עמ' 41-42; מלצר, בדרך עץ החיים, כרך א' עמ' 87-91; הלל זיידמן, "ישיבת עץ חיים בקלצק", בתוך: מירסקי (עורך), מוסדות תורה באירופה, עמ' 229-230. אודות שגשוגה המהיר של ישיבה זו, על אף היעדר בסיס פיננסי מספיק, ניתן ללמוד ממודעת עיתונות שפורסמה בתחילת תרנ"ח (1897), בה נמסר כי "כאשר מצב הישיבה עוד לא הועמד על בסיס נכון, וכאשר בזמן העבר באו הרבה בחורים יותר מכפי האפשר לקבל, לכן א"א בזמן הזה לקבל [תלמידים] חדשים הנצרכים לתמיכה" (הצפירה ז' תשרי תרנ"ח [שנה 24 גליון 214] עמ' 1066).

18 כץ, פולמוס המוסר עמ' 63-66. למרבה האירוניה, כעבור מספר שנים ניסה ר"י פיימר עצמו להקים ישיבה השונה באופן מהותי מן הדגם הישיבתי הקלאסי: הוכנסו בה גם לימודי חול. ראו: ר' יוסף אליהו הענקין, לב איברא, ניו יורק תשי"ז, עמ' 89.

19 כץ, פולמוס המוסר עמ' 65-88.

20 על כך ראו בפרוטרוט: שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, עמ' 295-298, והשוו: כץ, פולמוס המוסר עמ' 96-100, 89-91, וביתר הרחבה בעמ' 260-270, ובספרו תנועת המוסר חלק ג' עמ' 43-55.

במקביל, עוצמתו של הוויכוח הציבורי בעיתונות הלכה וגברה, ובאיר תרנ"ז (מאי 1897) נכתב כרוז ארוך וחריף בגנות תנועת המוסר ושיבותיה, חתום על ידי קבוצת רבנים ידועים, כולם – בלי יוצא מן הכלל – מעיירות בצפון ליטא: רצ"ה רבינוביץ', ר"מ דונישבסקי, ר' יצחק יעקב (איצ'ה) רבינוביץ' מפוניבז', ר' אברהם אהרן בורשטיין מריטובה, ר' צבי יעקב אופנהיים מקלם, ר' אבא יעקב בורוכוב מןקשנה, ועוד; בעקבות הכרוז הצטרפו למתנגדי המוסר רבנים ידועים נוספים.²¹

משלב זה הוביל את המתקפה אחד מחותמי הכרוז הראשון, ר' אברהם אהרן בורשטיין; במאמר בלתי-רגיל בחריפותו, שפורסם בשלהי איר – עוד לפני הכרוז הנזכר – תקף הר"א בורשטיין את ישיבות המוסר על כל היבטי פעילותן, תוך שהוא מציין בפירוש את זהותן של כמה מן הישיבות הללו: "כי בנו בתים לחברתם בנאוהרדאק ובסלוצק ובזיטל ובלובין", וסיים בקריאה אופטימית "לגרש את 'בעל החורים' הידוע ואת עוזריו מהסתפח בנחלת ה'".²² "בעל החורים הידוע", כפי שמציין ר"ד כץ, הריהו ר' יוזל הורביץ מנובהרדוק, שפונה כך מעל גבי 'המליץ' עוד בשנת תרמ"ג (1883), כשהסתגר בחדר בסלבודקה ותקשר עם העולם דרך אשנב בקיר, ולפי המסופר היו אלה שני חורים: אחד למאכלי בשר ואחד למאכלי חלב.²³ עין הסערה, שהתמקמה תחילה סביב

ראו גם אצל ר"א הענקין [לעיל, הערה 17].

21 כץ, פולמוס המוסר, עמ' 101-116. ישנו הפרש של חודשיים (!) בין תאריך החתימה על הכרוז (ח' אייר) לבין מועד פרסומו בעיתונות (המליץ ט' תמוז תרנ"ז). הסיבה לכך מתבררת מהשוואה לתאריכי המכתבים המברכים עליו (כץ שם, פורסמו בהמליץ כ"ג תמוז): כולם נכתבו אף הם בחודש אייר, אך הפרסום – של הכרוז והמכתבים כאחד – עוכב על ידי המארגנים, שביקשו לאסוף חתימות נוספות (ראו: כץ, שם, עמ' 119-120). זאת ועוד, הכרוז הנגדי של תומכי המוסר (שפורסם בהמליץ י"ג אב) נחתם בתאריך ב' תמוז, לפני שפורסם בעיתונות הכרוז של מתנגדי המוסר (אך לאחר מאמרו של הר"א בורשטיין, כדלהלן); ברור אפוא, שפרסומם הראשון של הכרוזים והמכתבים לא היה בעיתונות, אלא עוד קודם לכן, בתדפיסים שהופצו באמצעות הדואר (בדומה לאופן בו יופצו בהמשך מכתבי הקונטרס "אור לישרים". ראו במאמרי: הנקין, "מכתב הרד"פ מקרלין ב'אור לישרים': סיכום וגילויים חדשים").

22 כץ, פולמוס המוסר עמ' 122-125. מועד הפרסום: הצפירה כ"ה אייר. דבריו אלה צוטטו שנית על ידי הרא"י בורוכוב (להלן סביב הערה 28). ליציאת הר"א בורשטיין כנגד ישיבות המוסר, וכן לחתימת ר' איצ'ה רבינוביץ' מפוניבז' על הכרוז הנזכר, נודע משקל ציבורי משמעותי, לאור העובדה ששנים מעטות קודם לכן, סביב תר"ן, כיהנו שניהם – לא במקביל – כר"מים בישיבת סלבודקה (כפי שצינו הרא"י בורוכוב ועוד, וראו: כץ, תנועת המוסר חלק ג' עמ' 32; שטמפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, עמ' 290). אחיו של הר"א בורשטיין אף סיפר לימים כי עזיבתו את סלבודקה נעשתה "מפני חלוקי דעות בינו ובין הנהלת הישיבה" (ר' ראובן הכהן בורשטיין, דברי רד"ך, וורשה תרפ"ז, עמ' ה'-ו). מקור זה, אגב, מתעלם לחלוטין מהשתתפותו של אחיו בפולמוס המוסר ומפרשת מינויו לרב בנובהרדוק).

23 ראו: כץ, פולמוס המוסר עמ' 27. אף אם היו שני חורים, נימוק קיומם בהפרדה בין בשר לחלב אינו ברור (הגם שר"ד כץ מקבל אותו ללא פקפוק, ראו שם עמ' 302, ואחריו ר' דוד זריצקי, תורת המוסר, תל אביב [תשי"ט], עמ' 85; ר' בצלאל לנדוי, "ענק לוחמי המוסר בדור האחרון", בית יעקב גליון 48-49, ירושלים, אייר-סיוון תשכ"ג, עמ' 10; ואף חוקר ביקורתי כנעם גרין, "שבע יפול צדיק וקם" עמ' 144 הערה 6. ר"מ בר אילן, לעומת אלה, אינו שולל את האפשרות שיש בסיפור זה "הרבה מן ההפרזה": מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 264).

הישיבה בסלוצק ובהמשך עלתה לישיבת סלבודקה שבצפון, חזרה אפוא דרומה לאחר פיצולה של ישיבה זו, כשהיעד החדש להתקפות על תנועת המוסר הוא מעתה ר' יוזל, אשר שלושה מארבעת המוסדות שהזכיר הר"א בורשטיין (נובהרדוק, ז'טל ולובקין) היו שייכים לרשת שייסד²⁴.

ג. פועלו של הר"מ עפשטיין בפולמוס

בדומה לנעשה בשנת תר"ן, אז ההאשמות כלפי הכולל בקובנה הביאו את הר"א ספקטור, שהכולל היה תחת אחריותו, לעמוד בראש מחנה התומכים, כך התרחש גם בפולמוס תרנ"ז: הצבתו של ר' יוזל במוקד הביקורת וההאשמות החריפות כלפי הלומדים במוסדותיו, הן שהניעו את רבה של נובהרדוק, הר"מ עפשטיין, להיכנס לעימות פומבי כנגד מתנגדי תנועת המוסר²⁵. הישיבה שהקים ר' יוזל בנובהרדוק נמצאה תחת חסותו הישירה של הר"מ עפשטיין (ראו להלן), וממילא היה הוא הכתובת העיקרית אליה הופנתה תביעתו של הר"א בורשטיין, "לגרש את בעל החורים הידוע ואת עוזריו". בנוסף, עצם הקמת הישיבה בנובהרדוק, כמו גם המשך קיומה במישור הלוגיסטי והכלכלי, התאפשרו רק על ידי תמיכתה של שכבת ההנהגה המקומית של העיירה (ראו להלן).

ואכן, תגובתם של הר"מ עפשטיין ואנשי הציבור בנובהרדוק לא איחרה לבוא. במכתב פומבי מתחילת חודש סיוון, עליו חתמו שישה מנכבדי העיירה, נמסר ש"עירנו נעשתה כמרקחה" מדבריו של הר"א בורשטיין, "כי העמיד על עמוד הקלון את האברכים הלומדים בעירנו ובהערים הסמוכות זה כשתי שנים [...] אין כאן לא חברה ולא כתה ושיטה, כי אם תלמידי חכמים יושבים ולומדים בשקידה [...] ורוח כל אנשי עירנו נוחה מהם, ולא טחו עינינו מראות, לפזר חנם כסף רב מדי שבוע בשבוע לכלכלתם. וגם את מנהלי הלמודים הכרנו בטוב לגדולי תורה...".

²⁴ ביטוי נוסף לנטיית מתנגדי המוסר לייחס את עצם האבולוציה של תנועת המוסר בדור שלאחר פטירת ר"י סלנטר לפעילותו "של ר' יוזל הפרוש וסיעתו בסלאבאדקה", ולזהות את עיקר ההתנגדות הרבנית בפולמוס תרנ"ז ככזו המופנית "נגד השיטה החדשה שבמוסר, שיטת רבי יוזל", נמצא במאמר שפורסם סמוך לשיאו של הפולמוס, בהמליץ כ"ד אייר תרנ"ז (שנה 37 גליון 109), עמ' 2. גם רבנים שדחו את ביקורתם של מתנגדי המוסר, הבינו שזו – למן אמצע הפולמוס ואילך – מופנית בייחוד כלפי מוסדותיו של ר' יוזל "בק"ק נאוהרדאק ובערים הסמוכות", יותר מאשר מוסדות המוסר הוותיקים בקובנה וסביבתה; ראו מכתבו של ר' בן ציון שטרנפלד מבילסק, הצפירה כ' אב תרנ"ז (שנה 24 גליון 178) עמ' 882-883 (מכתב זה נעלם מעיני ר"ד כץ ואינו מופיע ב'פולמוס המוסר').

²⁵ למעשה, עוד בסוף החורף פרסם הר"מ עפשטיין מכתב תמיכה פומבי בישיבת נובהרדוק: "מצאתי עלי חוב קדוש להודיע לרבים, בהיות בעוה"ר זה הרבה שנים ששמו אהלי תורה ולא נשמע הקול קול יעקב בבתי מדרשינו, ולשמחת לבבנו זה יותר משנה שלומדים פה כמה אברכים גדולי התורה בבה"מ, ושקידתם ביום ובלילה אך בתורה גמרא ופוסקים האירו עינינו. ועתה נתרבו גם מבע"ב דפה שקובעים עתים לתורה, וגם כמה מאברכי עירנו שפסקו מללמוד ועתה ע"י קנאת סופרים שתרבה חכמה גם הם שבו לבית אמם זו תוה"ק, והקול קול יעקב נשמע בבתי מדרשינו [...] וכן בהערים שבסביבותינו אשר ישבו שם אברכים, כולם הולכים בסדר הזה, ובזה אני מעיד עדות נאמנה" (המליץ ז' ניסן תרנ"ז [שנה 37 גליון 73], עמוד השער. תאריך החתימה: כ"ו אדר ב'). באופן פרדוקסלי, מכתב זה לא זכה לביטוי בפולמוס המוסר (ולא נזכר בספרו של כץ) דווקא משום שבזמן פרסומו עדיין סבב הפולמוס את קובנה-סלבודקה שבצפון, וכן סלוצק, ורק בסוף האביב התמקדו המתנגדים במוסדותיו של ר' יוזל בנובהרדוק וסביבתה.

בשולי המכתב הצטרף (יום לאחר מכן) המרא-דאטרא, הרי"מ עפשטיין, שכתב: "...אוי לדור שעלתה בימינו כן, שאיש שמתאמר לישב על כסא הוראה ידבר דברי מינות ואפקרסות, ומוטב לו שנהפכה שלייתו על פניו, כעדות נכבדי הבע"ב [=הבעלי בתים] דמחנינו, וכפי שענינו רואות ושמחות בשמחת התורה והיראה, מי יתן ויתרבו כמוהם בישראל, וכל המדבר עליהם 'צא צא' נאמר לו". אל הרי"מ עפשטיין הצטרף גם אחד מדייניו, ר' מרדכי שלופר, שמקה אף הוא על דברי הרי"א בורשטיין ודרש ממנו להתנצל בפומבי²⁶.

לעומת דברי הרי"מ שלופר שנכתבו בצורה מאופקת למדי (בהתחשב בנסיבות), ותוכן דבריהם הענייני-יחסית של נכבדי נובהרדוק, בלט הסגנון החריף של דברי הרי"מ עפשטיין, המכילים ביטויים קשים שהופנו ישירות לגופו של הכותב – הרי"א בורשטיין. לימים העיד נכדו, ר"מ בר אילן, כי "כמה שנים אחרי כן, כאשר נודע לו לסבא ביתר פרטים מי הוא הרב בורשטיין וכמה גדול הוא בתורה, חרה לו מאוד על שכתב בחריפות נגדו. הוא היה חוזר על זה לפני בני ביתו"²⁷. היה זה אפוא ביטוי לאופי האימפולסיבי שאפיין במקרים מסוימים את פעולותיו של הרי"מ עפשטיין, מבלי לקחת בחשבון את התוצאות העשויות להיגרם מכך; במקרה זה הדבר נבע, כפי שיש לשער, מן הצורך המיוחד שחש להגן על הישיבה שתחת חסותו מפני ההתקפות עליה ועל ומייסדה.

כך או כך, ההתייחסות הבוטה כלפי הרי"א בורשטיין התבררה במהרה כשגויה מבחינה טקטית, שכן היא הביאה את הרבנים שתמכו בעמדתו, ו/או הכירוהו אישית, להתייצב להגנתו במשנה תוקף ולחזור שוב על הטענות כנגד אנשי המוסר. במכתב משותף שפרסמו הרצ"ה רבינוביץ' והרי"מ דונישבסקי מקובנה-סלבודקה, נכתב כי "צר לנו מאד על הכותבים והחותמים מנאוהרדק, ובראשם כבוד הרב הגאון האב"ד נ"י [=הרי"מ עפשטיין], אשר בלי דעת את גודל ערך הרב הגאב"ד דריטעווא נ"י [=הרי"א בורשטיין] יצאו בשגגה לחרף ולגדף גבר מורם מעם..."²⁸, והאריכו לנמק את תמיכתם בעמדותיו²⁸. כפי שניתן להתרשם, ביקורתם כלפי הרי"מ עפשטיין היתה זהירה למדי, תוך הקפדה שלא לגרום פגיעה נגדית בכבודו שלו. מתונה פחות היתה תגובתו של ר' אבא יעקב בורוכוב:

"לא פללתי שרב גדול בתורה כהגאב"ד דנאוואהרדאק, אשר – אף כי לא ידעתי מתמול שלשום, בכל זאת הלא שבתו על כסא הרבנות בעיר כבודה כנאוואהרדאק תתן לנו ערובה נאמנה שהנהו גדול בתורה ויר"א [=ויראת אלקים] – איך יוציא

26 כץ, פולמוס המוסר עמ' 126-127. מועד הפרסום: הצפירה כ"ט סיוון (תרנ"ז). באופן דומה, גם בין אנשי קובנה היו שיצאו, יחד עם הרי"א בלאזר, במחאה על דברי הרי"א בורשטיין (כץ, שם עמ' 128-129). אולם רוב-ככל תגובות הנגד לדברי המחאה התייחסו בעיקר למכתבי הרי"מ עפשטיין ואנשי עיירתו, כדלהלן.

27 ברלין, מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 267 (וראו לעיל, פרק רביעי הערה 29). הוא מעיר גם ש"עלולים היו להתפרסם דברים חריפים יותר, אך אלו שחסו על כבודו של זקני השיבו ממערכת 'הצפירה' מה שנשלח בשמו לשם פרסום".

28 כץ, פולמוס המוסר, עמ' 129-131. מועד הפרסום: הצפירה י"ח תמוז (תרנ"ז).

מתחת ידו דבר שאינו מתוקן כדבר הזה [...] ואחריו מלא גם המו"צ [=ר"מ שלופר] ויפער פיו לבלי חוק, בדברים כמתלהמים הראוים להאמר על פושעי ישראל ח"ו [...] הנשמע כדבר הזה, שרב ומ"צ יצאו לחרף ולגדף רב גאון ולתתו למדבר דברי מינות ואפיקורסות? [...] התדמו כי בהחילכם להשתמש בכלי זיין שנשתמשו בהם האינקוויזטורים, ותדונו דין רב גאון למין ואפיקורוס, תאיימו על אנשי אמת שהם עדים בדבר לבל יגלו את האמת ויכבשו עדותם? ...²⁹

ההכרה בכך שהשארית הבמה העיתונאית למתנגדי המוסר לבדם עלולה לסכן את המשך קיומה של הישיבה בנובהרדוק, כמו גם את שאר מוסדותיו של ר' יוול, חייבה את הרי"מ עפשטיין לא להסתפק בפרסום המחאה על דברי הר"א בורשטיין, אלא לנקוט בצעדים נוספים. באסיפה שנערכה בעיר פֶּרְנוֹבִיץ' (Baranovichi, כ-60 ק"מ מדרום לנובהרדוק), וכונסה ככל הנראה ביוזמת הרי"מ עפשטיין עצמו³⁰, חתמו כעשרה רבנים מקהילות האיזור על כרוז בכותרת "למען האמת", בו נמסרה עדות בדבר טוהר נפשם וכנות מניעיהם של תלמידי ומנהלי ישיבות המוסר, לצד פנייה לציבור שלא לקבל את טענות המתנגדים. בין החתומים: ר' אליהו דוד רבינוביץ' תאומים (האדר"ת) ממיר, ר' יוסף שלופפר מסלונים, הר"י ריינס מלידא – וכמובן גם הרי"מ עפשטיין, שהיה זה שהעתיק את הכרוז כדי לפרסמו ברבים, והוסיף בשוליו, יחד עם דיין נוסף מבית דינו, ר' מרדכי צבי סלוצקי, ודיין שלישי מלידא: "העתקה הלזו היא אות באות מגוף הכתב. גם אני הצעיר לבית לוי הייתי יחד עם אלופי הגאונים הנ"ל, וכל דבריהם קדש קדשים...".

לאחר תוספת זו, צירף הרי"מ עפשטיין בכתב-ידו רשימה של שלושים רבנים מרחבי מזרח אירופה, "אשר נתנו הסכמתם וכתבו תעודות על יסוד הנהדר בקודש, האברכים הלומדים בהערים: נאוהרדאק, לובטש, לידא וכו' וכו', ונכתבו פה בסדר לפי הזמן הנכון בתעודותיהם". בין הרבנים הללו היו ר' שמואל זנוויל קלפפיש מוורשה, הרידב"ז מסלוצק, ר' אברהם יצחק הכהן קוק מבויסק, ר' מאיר אטלס מסלאנט, ר' בן ציון שטרנפלד מבילסק, ר' אליהו פיינשטיין מפרוז'ין, ר' יצחק בלאזר ועוד – "כל זה הועתק אות באות בלי שום שינוי, ובאתי עה"ח [=על החתום] ער"ח מ' [=ערב ראש חודש מנחם] אב שנת תרנ"ז לפ"ק נאוהרדק"³¹. רוב

29 כץ, שם, עמ' 131-137. בשל אורך הדברים, הם פורסמו באיחור ובשני חלקים, במועד: הצפירה ב'-ג' אלול (תרנ"ז). מחאת הרא"י בורוכוב ברי"מ עפשטיין על שהתקף את הר"א בורשטיין – המתואר על ידו כבעל מוניטין רבני גדול מזה של יריבו – עשויה להיות מוצגת באור אירוני, בהתחשב בעובדה שהמותקף היה באותו זמן בן שלושים שנה בלבד.

30 מלבד הראיות הנסיבתיות לכך (כדלהלן), ניתן לציין את דבריו של ר' אהרן שמואל תמרת, שהזכיר לגנאי את המתאספים בברנוביץ', "ובראשם הרב דנאוואהרדאק, אשר הוא הסיתם כולם לזה" (המליץ י"ט אלול תרנ"ז, שנה 37 גליון 201, עמ' 7. רא"ש תמרת היה מי שניפק להערכתי את הדעה הבוטת ביותר שהושמעה במהלך הפולמוס כנגד בעלי המוסר, אך בשל אלמוניותו היחסית לא עוררו דבריו הדים רבים). אזכור לאסיפה המתוכננת עוד לפני קיומה, בא במכתבו של ר' זבולון ליב באריט מפלונגיאן (כץ, פולמוס המוסר עמ' 151).

31 כץ, פולמוס המוסר, עמ' 144-148. מועד הפרסום: תחילה בהמליץ י"ג אב (תרנ"ז), ולאחר מכן בהצפירה י"ז אב, בנוסח מלא של דברי הרי"מ עפשטיין.

מכתבי הרבנים הללו נכתבו עוד קודם לפרוץ הפולמוס, אך מי שהיה הרוח החיה באיסופם – עוד בחורף תרנ"ז – ומאוחר יותר גם בפרסום שמות כותביהם על רקע הטענות כנגד ישיבות המוסר, הוא כאמור הרי"מ עפשטיין³².

בסיכום העניין, ניתן לקבוע ללא ספק כי "קו פרשת המים" בפולמוס המוסר, הרגע בו החל מרכז הכובד של הוויכוח לנטות לטובת תומכי ישיבות המוסר, התרחש עם כניסתו של הרי"מ עפשטיין לתמונה: תחילה במחאה על דברי הרי"א בורשטיין, ובהמשך באסיפת ברנוביץ' ובפרסום שמות עשרות הרבנים התומכים בתנועת המוסר. התייצבותם של רבנים מן השורה הראשונה בעד ישיבות המוסר ואנשיהן, אילצה את רוב המתנגדים להכיר בכך שלא מדובר בתופעה חתרנית ומסוכנת שנולדה בְּשולי החברה האורתודוקסית (כפי שטענו תחילה), אלא בזרם חברתי-רעיוני לגיטימי³³.

אמנם, גם לאחר מכן הוסיפו להתפרסם סביב הנושא טענות, מאמרים ותגובות מאת פובליציסטים וסופרים שונים, ביניהם מיכה-יוסף ברדיצ'בסקי, ליאון רבינוביץ' (עורך 'המליץ') ונחום סוקולוב; ובמקרים בהם נגע הדבר להתרחשות ספציפית, הצטרפו לעיתים לחילופי-הדברים גם רבנים ידועים, דוגמת ר' מלכיאל צבי הלוי טננבוים מלומז'ה³⁴. אף וויכוחים רבניים על שיטותיה של תנועת המוסר ועצם קיומה נשמעו עדיין בחורף תרנ"ח (1897), חלקם בתגובה לכרוז אסיפת ברנוביץ' – אך ברוב-ככל המקרים לא נמנו הדוברים על השורה הראשונה של רבני אותו דור³⁵. קולם של הרבנים הגדולים שיצאו כנגד תנועת המוסר בחורף תרנ"ז ובתחילת הקיץ, לא הוסיף עוד להישמע לאחר המאמץ המרוכז של הרי"מ עפשטיין ועמיתיו – שבא לידי פרסום בחודשי תמוז-אב של אותה שנה – וממילא גם אלו האחרונים לא הוצרכו עוד להידרש לפרשה באופן פומבי. הנושא הוסיף להעסיק זמן-מה את בני אותו דור ביהדות מזרח-אירופה, אך שאלת זכות קיומה של תנועת המוסר כתנועה רעיונית, על אישיה ומוסדותיה, כבר הוכרעה.

32 בעיתונות התקופה פורסמו כאמור רק שמותיהם של החתומים, אך הנוסח המלא של מכתביהם השתמר עד ימינו, מועתק בכתב ידו של הרי"מ עפשטיין. ראו: הראל כהן, "אגרות הראי"ה לתמיכה ב'קיבוץ' תלמידי חכמים", מאבני המקום גליון ד', בית אל תשנ"ג, עמ' 16.

33 השוה דברי רי"ל נקריץ ("ישיבות בית יוסף דנובהרדוק", עמ' 252): "מאחר שהרב הגדול בתורה ונכבדי העיר עמדו כחומה בצורה מאחורי בני הישיבה ומייסדה הגדול, שוב לא הועילו המקטרגים בקטרוניהם". הדיו של כרוז ברנוביץ' התבטאו גם במכתבי כמה רבנים שהצטרפו בסמוך לכך להגנה על ישיבות המוסר (ראו, כדוגמא, מכתבו של הרב"צ שטרנפלד, לעיל הערה 23).

34 כן, פולמוס המוסר, עמ' 170-159, 210-194. מדובר אמנם בוויכוח שהתקיים ביסודו במרחב הפנים-אורתודוקסי, ואכן ברדיצ'בסקי הוצרך להצדיק את עיסוקו בפרשה בנימוק ש"כלנו יהודים אנו לפי נטות רוחנו וחשבון עולמנו, ולכולנו יש רשות לשמוע אל צרכי נפשנו הרוחניים..." (שם, עמ' 199); ממילא, על אף שדבריהם נשמעו כמובן גם בעולם האורתודוקסי, הרי שמידת השפעתם הפוטנציאלית והמעשית על עתיד תנועת המוסר, היתה מועטת ביותר.

35 ראו שם, עמ' 228-215, 187-171. בחורף תרנ"ח נערכו גם חילופי מכתבים פרטיים סביב הפרשה, בעיקר על ידי רבנים שישבו בריחוק-מקום והדי הפרשה הגיעו אליהם באיחור. ראו: שם, עמ' 157-152.

ישיבת המוסר בנובהרדוק

א. ייסוד הישיבה בנובהרדוק

כמתואר בפרק הקודם, בשנת תרנ"ה (1895) החל ר' יוזל הורביץ להקים באיזור נובהרדוק רשת "כוללים" לאברכים, בהכוונתו של ר' יצחק בלאזר, כאשר אחד מהם מוקם בנובהרדוק עצמה¹. זמן קצר לאחר מכן, בשנת תרנ"ו (1896), החליט ר' יוזל לייסד לצד הכולל הטרי בנובהרדוק גם ישיבה גדולה לבחורים: "אחרי חג הפסח [תרנ"ו] בא ר' יוסף יוזל בדברים עם הרב דמתא ועם בעלי הבתים הנכבדים בעיר", וביקש את הסכמתם ותמיכתם בייסוד הישיבה והשתתפות בהוצאותיה; הללו הסכימו לבקשה², וכך, זמן-מה לאחר מכן, הוקמה ישיבת נובהרדוק – תחילה על ידי מניין בחורים שלמדו בבית המדרש הישן שבחצר בית הכנסת הגדול בעיירה, ואחת ההערכות גורסת שבשנת תרנ"ז (1897) כבר היו בישיבה כ-60 תלמידים³. מניעי ההחלטה על הקמת הישיבה בנובהרדוק דווקא, טעונים ליבון. ר' יוזל, כזכור, הגיע לאיזור נובהרדוק כעשור לפני כן, כשקבע את מושבו ביער הנמצא בסביבתה; השאלה היא, אפוא, כיצד הגיע מלכתחילה לאיזור זה, ומדוע החליט לייסד את ישיבתו בנובהרדוק ולא באחת העיירות האחרות בסביבה. לשאלות הללו התייחס בין השאר ר"מ בר-אילן; את הגעתו של ר' יוזל לאיזור נובהרדוק, הוא מנמק בכך שאיזור פעולתו הראשון בצפון ליטא (חבל

1 על שנת הקמת המוסדות בנובהרדוק מלמדים דברי ר' יוזל עצמו, במכתב מחורף תרע"ג (1913), בו ציין שמפעלו קיים "זה שמונה עשרה שנה" (היימן, "מארכיונו של הרב משה אביגדור חייקין", עמ' קע"ה; השווה גם האמור בכרוז אנשי נובהרדוק בקיץ תרנ"ז, כי מוסדותיו של ר' יוזל קיימים "כשתי שנים"; בפרק הקודם, סביב הערה 25). לימים נטען שייסוד הכולל בנובהרדוק – בהכוונת הר"י בלאזר, כאמור – נעשה "בתור נגוד להכולל הקובנאי, שבינתיים יצא מרשות בעלי המוסר תחת השפעתם של מתנגדי המוסר" (ר' יחיאל יעקב ווינברג, "הישיבות ברוסיה", נכתב לפני מלחמת העולם הראשונה, הופיע בהצפירה י"ח אלול תר"פ, ונרפס שוב אצל: מ' שפירא [עורך], כתבי הגאון רבי יחיאל יעקב ווינברג, חלק ב', סקרגנטון תשס"ג, עמ' ר"י). קשה לקבל טענה זו, לאור הפער בין ארבע-חמש השנים שבין עזיבת הר"י בלאזר את כולל קובנא לבין הקמת הכולל בנובהרדוק.

2 על תמיכתם של אנשי נובהרדוק בישיבה, העידו הללו בעצמם במהלך פולמוס תרנ"ז: "לפזר חנם כסף רב מדי שבוע בשבוע לכלכלתם..." (בפרק הקודם, סביב הערה 25). כך כותב גם רי"ל נקריץ ("ישיבות בית יוסף דנובהרדוק", עמ' 251), שמשגיח הישיבה "היה מחלק את הכספים שהיה מקבל מן הרב ומנעד העיר מדי שבוע בשבוע". עם זאת, כפי הנראה, חלק משמעותי מתקציב הישיבה בתקופה זו הגיע מקרן התמיכה של עובדיה לחמן (ראו: אובסי, מאמרים ורשימות עמ' קכ"ד). היבט נוסף של תמיכת אנשי נובהרדוק בתלמידי הישיבה, היא שהאחרונים – כמנהג הרווח בישיבות אותו דור – ניוונו למעשה משולחנם של בעלי הבתים בעיירה; כדוגמא מייצגת מסופר על ר' שלמה עפרון, מעסקני נובהרדוק, כי "אחדים מבחורי ישיבת נאוארעדאק' הידועה היו 'אוכלים ימים' דרך קבע בביתו, והוא סייע לישיבה גם בדרכים אחרות" (יפה, בגיטו נובוגרודק, עמ' 63). וראו גם להלן סביב הערה 55.

3 נקריץ, שם, עמ' 251-250 (ממנו לקוח גם הציטוט שלמעלה). הוא אינו מפריד בין ייסוד הכולל והישיבה, אך הדבר מתברר מן הדיון שלהלן.

זאמוט), בית הגידול של שיטת המוסר, כבר היה משופע בחיכוכים סביב הנושא – עוד מימי פעילותו של ר"י סלנטר – ור' יוזל עצמו כבר הספיק לספוג שם ביקורת (בתרמ"ג, 1883) על רקע התבודדותו בסלבודקה. רבני החלק הדרומי של ליטא, לעומת זאת, "ידעו מעט מאוד על הפרטים של שיטת המוסר ועל המחלוקת בענין זה. רבי יוזל היה בשבילם איש לא-נודע". זו גם הסיבה לכך שר' יוזל החל להקים את מוסדותיו דווקא באיזור זה, ולא בסמוך למכורתו בזאמוט: "גם מתנגדי המוסר וגם חסידיו היו בערים ההן ידועי שם, ועסוקים יותר מדי בשאלה זו, עד כדי שיוכל רבי יוזל, שהגשים אז את תורת המוסר, לייסד שם ישיבה או קיבוץ בלי מחלוקת". בנוסף, החלק הצפוני של ליטא כבר היה מאוכלס יותר בישיבות, דוגמת טלז, קלם וסלבודקה, ואילו "בפלך מינסק היתה הישיבה היחידה במיר [...] ולפיכך היה במחוז ההוא מקום לישיבה חדשה"⁴.

לשאלת הבחירה בנובהרדוק עצמה כמיקום המתאים להקמת הישיבה, ישנה כנראה תשובה אחת עיקרית: דמותו של רב העיירה, הרי"מ עפשטיין. לפי עדות שמוסר ר"ד כץ בשם ר' אברהם יפה'ן (חתנו של ר' יוזל), התוודע ר' יוזל לרי"מ עפשטיין עוד בתקופת שהותו ביער הנמצא בסביבת נובהרדוק, והלה אף אירח אותו לעיתים על שולחנו בשבתות⁵. היכרות זו איפשרה לר' יוזל להתרשם ממשקלה הפוטנציאלי של תמיכת הרי"מ עפשטיין בישיבה המתוכננת, כפי שמשער ר"מ בר אילן: "רבי יוזל, שהיה פיקח מאוד והכיר בטיבם של אנשים, חשב ומצא כי הלך הדעות של הסבא [=הרי"מ עפשטיין] יהיה לעזר לו, אם יהיה עליו לעמוד במערכה – ואמנם כיוון נכונה"⁶. ייתכן שההתרשמות ההדדית נסתייעה גם על ידי ר' אליהו דוב ברקובסקי (תרכ"ה-תש"ג), מי שנתמנה על ידי ר' יוזל לכהן כ"משגיח" הישיבה ושימש בתפקיד זה בעשור הראשון לקיומה: הלה התוודע לרי"מ עפשטיין עוד כשלמד בישיבת וולוז'ין, ובשנת

4 מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 265. היתה אמנם גם הישיבה בוולוז'ין, שנפתחה שוב במתכונת מצומצמת בשנת תרנ"ה (1895) כשבראשה עומד חתנו של הנצי"ב ר' רפאל שפירא, אך חשיבותה במפת ישיבות ליטא בשנותיה הראשונות היתה מועטת למדי; כך גם באשר לישיבת ראדין, עד להגעתו של ר' נפתלי טרופ בשנות התר"ס (תחילת המאה ה-20). לסקירה רוחבית של עולם ישיבות ליטא לפני מלחמת העולם הראשונה, ראו: קליבנסקי, הישיבות הליטאיות במזרח אירופה, עמ' 52-31. ראו גם: טיקוצ'ינסקי, דרכי הלימוד בישיבות ליטא, עמ' 105-104.

5 תנועת המוסר חלק ד' עמ' 196. לדבריו, עצם תמיכתו של הרי"מ עפשטיין בישיבה נעשתה מלכתחילה כיוון ש"הוא העריך מאד את ר' יוזל" (על כך ראו להלן).

6 בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 265. נימוק נוסף שהוא מעלה להחלטה על מיקום הישיבה בנובהרדוק, הוא שעירה זו היתה "רחוקה ממסילת הברזל. פירוש הדבר, אין בה שאון רב ואין לה שייכות מרובה לעולם החיצוני". אכן, רחוקה של נובהרדוק ממסילת הרכבת הוזכר על ידי פ' שפירא בדו"ח של 'חברת מפיצי השכלה' משנת תרע"ג (1912) כאחד הנימוקים לכך ש"במקום כזה משתמרים דברים מן העבר ודברים חדשים אינם מכים שורש" (פורמן, "החדר היום – החדר בליטא", עמ' 319), ואף דוד וולברנסקי ומשה מרקוביץ מתארים בתרע"ג (1913) כי "אין בה מסילת הברזל ואין שום התפתחות אירופאית-קולטורית" (וולברנסקי, לקורות עיר נאווהרדאק ורבניה עמ' ט"ו). אך אין זו, כמובן, סיבה להעדפת נובהרדוק דווקא על פני עיירות אחרות בעלות אופי דומה.

תרנ"א (1891) אף נסמך ממנו להוראה⁷. אופיו של סגל הישיבה המתגבשת, לא היה אפוא עניין אניגמטי עבור הרי"מ עפשטיין.

מה היה טיב הקשר בין הישיבה החדשה בנובהרדוק לבין רב המקום? בעולם הישיבות של מזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19, היתה מקובלת המתכונת של מוסד ישיבתי המנוהל על ידי דמות חינוכית ולמדנית, אך נמצא תחת חסותו הרוחנית והמעשית של המרא-דאתרא⁸. כך היה למשל הכולל שייסד ר"י סלנטר בקובנה יחד עם רב המקום, הרי"א ספקטור; כך היה גם באשר לישיבת סלוצק, שנוסדה כאמור על ידי הרא"ז מלצר ותלמידיו הרנ"צ פינקל, ביוזמתו והשתדלותו של רב העיירה, הרידב"ז; וכך היה גם באשר לישיבת נובהרדוק, אותה ייסד ר' יוזל בתיאום עם הרי"מ עפשטיין ובתמיכה מלאה שלו ושל הנהגת עיירתו⁹.

למן העשור השני של המאה ה-20, נעשתה ישיבת נובהרדוק מזוהה לכל דבר עם שמו של מייסדה ומנהלה, ר' יוזל, אך יש סימנים המעידים על כך שבתקופה הראשונה לקיומה, בחיי הרי"מ עפשטיין, היא התפרסמה דווקא על שמו של זה האחרון, אשר כפי שכותב ר"ד כץ, "נתן את שמו על הישיבה ושימש לה כפטרון"¹⁰. כך, לדוגמא, עדות מאותן שנים מספרת כי בסמוך לייסוד הישיבה בנובהרדוק – כשהיה מדובר עדיין בכולל אברכים בלבד – התקיימה אסיפה בראשות הרי"א בלאזר (שנגעה, כנראה, לאפיקי פעילותו של ר' יוזל), והדיון המרכזי בה היה "אודות הכולל של האברכים שיהיה גם כן בנאווארידאק, תחת השגחת הרב הגאון הגדול

7 ראו: משה צינוביץ', "רבנים ילידי לובק", בתוך: הלל (עורך), 'לובק' ודלטיץ' ספר זכרון, עמ' 256-258. לדבריו, בזמן פולמוס תר"ן (1890) נשלח רא"ד ברקובסקי על ידי הרי"א בלאזר כדי להשיג חתימות רבנים לכרוז שהתפרסם אז (נזכר בפרק הקודם, סביב הערה 10); אחד החתומים הללו היה הרי"מ עפשטיין, וייתכן שזהו הקשר בו נעשתה ההיכרות ביניהם. אודות מינויו למשגיח בנובהרדוק, ראו: נקריץ, "ישיבות בית יוסף דנובהרדוק", עמ' 250-251. על הנסיבות בהן נטש את התפקיד, ראו להלן, סביב הערה 47, וכן: הירש ליב גורדון, "העילוי ממיציט", בתוך: י"ל גולדברג (עורך), חידושי העלוי ממייציט, ניו יורק תש"ז, עמ' כ"ז.

8 מתכונת נוספת שהיתה מקובלת באותה תקופה, היא שתפקידי ראש הישיבה ורב העיירה מאויישים על ידי אותה דמות. כך היה בוולוז'ין של הנצי"ב, כך בטלז של ר' אליעזר גורדון (וקודמיו), כך מאוחר יותר גם ב"כנסת בית יצחק" של הר"מ דונישבסקי בסלבודקה, ועוד. אף במקומות שבהם לא היה חיבור ישיר בין הישיבה לרב המקום בו שכנה (כך לדוגמא במיר של ר' חיים ליב טיקטינסקי, אז כיהן האדר"ת כרב העיירה, ובלומז'ה של ר' אליעזר שולביץ, אז כיהן הרמז"ה טננבוים כרב העיירה), נדירים היו המקרים של ניכור וחיכוך פעיל בדרך קבע בין רב המקום לישיבה וראשיה (כפי שהיה בקלם: ראו בפרק הקודם סביב הערה 20, וכן אצל כץ, תנועת המוסר חלק ב' עמ' 82). וראו בהערה הבאה.

9 אודות היחסים שבין הישיבות לקהילות בהן שכנו, ראו: ברויאר, אהלי תורה עמ' 442-480 וכן עמ' 317-335, אם כי דיונו ערוך על ציר מושגי, ולא כרונולוגי או גיאוגרפי. לדיון מקביל אודות הישיבה הליטאית במאה ה-19, ראו: אטקס, "ישיבות ליטא בראי ספרות הזכרונות" עמ' 13-15; טיקצי'נסקי, דרכי הלימוד בישיבות ליטא עמ' 129-135. חשוב במיוחד להבנת הנושא הוא דיונו המעודכן של מרדכי זלקין, "עיר של תורה". אמנם, עיקר עיסוקו מצוי רק במחצית הראשונה של מאה זו.

10 כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 196.

ר' מיכל עפשטיין, כידוע ליודעי חן¹¹. יש שאף ייחסו לר"מ עפשטיין לא פחות מאשר את עצם הקמת הישיבה: "ויסד בעירו ישיבה גדולה ונכבדה, ומוניטין שלה יצא בעולם, והרבה מאות תלמידים ינהרו אליה עד היום"¹².

לשם השוואה: בראשות הישיבה בסלוצק שהוקמה כמעט במקביל (בתרנ"ז, 1897) עמד כאמור הרא"ז מלצר, והיות שהלה נעשה לימים לאחד מגדולי ראשי הישיבות במחצית הראשונה של המאה ה-20, נזכרת הישיבה (ובצדק) על שמו בלבד – אך בתקופת פעילותה הראשונה היא היתה קרויה דווקא על שמו של רב המקום, הרידב"ז; כך מתאר ביומנו אחד מתלמידי הישיבה הראשונים, ר' יוסף אליהו הענקין, כי "בסלוצק למדתי בישיבת רידב"ז זצ"ל, ולמדתי תורה מפי ר"ם הישיבה הגרא"ז מעלצער..."¹³.

קריאת הישיבה על שמו של גאון מפורסם המעניק לה את חסותו, היתה אמצעי חשוב בגיוס תלמידים מרחבי רוסיה, לצד תמיכה כלכלית וציבורית, כפי שמתאר ר"מ בר אילן: "הרב מנאוהארדק היה אז אחד הרבנים הנודעים ובני הסמך. ספרו 'ערוך השלחן' היה ידוע בעולם [...] את מחברו ראו בעולם כפוסק, והיו פונים אליו בשאלות ותשובות לא רק מרחבי רוסיה אלא גם מקהילות שונות בחוץ לארץ. כל זה, כמובן, הוסיף חיזוק לרבי יוזל במפעלו החדש"¹⁴. על אלמנט נוסף בדמותו של הר"מ עפשטיין כגורם לגיוס תלמידים, הצביע ר"ד כץ: "שמו גם משך תלמידים רבים לישיבת נובהרדוק, בקחתם בחשבון שיקבלו ממנו תעודת היתר הוראה, שהיה לה ערך רב בעולם הרבנות"¹⁵. אכן, אחוז משמעותי מהרבנים שנשמכו

11 ר' יוסף זאב קויפמן, זכרון יוסף זאב חלק א', פילדלפיה תרס"ו, עמ' 8. הוא מוסר עוד שבאסיפה זו "קבלו אותי לשד"ר לנסוע בעד הכולל החדש". באחת המהדורות הבאות של ספרו, ניו יורק תרפ"א (עמ' 3), הוא מספר באופן שונה מעט, "ונתרציתי ג"כ לנסוע למדינת בריטניה לעשות מעמד בעד כולל האברכים הלומדים בנאוואראדאק תחת השגחת הרב הגאון הגדול ר' מיכל עפשטיין שליט"א..." (איזכור הר"מ עפשטיין בברכת החיים, מלמד שהדברים נכתבו לפחות תריסר שנים לפני הדפסתם).

12 גוטליב, אהלי שם עמ' 153. דבריו נכתבו בסביבות תרע"ב (1912).

13 רשימה משנת תרפ"ג (בקיורב), מובאת במאמרי: הנקין, "מרא דאתרא של אמריקה: הגרי"א הענקין, תולדות חייו דמותו ופועלו", ישורון כרך כ', ירושלים-ניו יורק, תשס"ח, עמ' קל"א הערה 23. השו"ד דברי הרידב"ז עצמו, שו"ת בית רידב"ז, ירושלים תרס"ח, סוף סימן י"ח. למעשה, מוסדות ישיבתיים רבים במאה ה-19 היו קרויים באופן רשמי או רשמי-למחצה על שמו של אדם שאינו ראש הישיבה בפועל, אם המייסד הראשון ואם העשיר שתרם מכספו לייסוד הישיבה, וכדומה (דוגמא ידועה היא ישיבת "רמילס" [ר' מיילס] בוויילנה, על שמו של ר' מיילא, בעל החצר שבו הוקמה לימים הישיבה. ראו: מגיד, עיר ווילנא, עמ' 119-120. כך גם "ישיבת ר' איצ"ה" בוורשה, שנקראה על שם מייסדה ר' יצחק גרודינסקי, ועוד).

14 בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 265. גם ר"ל נקריץ כותב ברוח דומה (ואפשר שהושפע מתיאורו של בר-אילן): "בעת ההיא כיהן בה בכהונת הרבנות הגאון המפורסם בעל 'ערוך השולחן', ר' יחיאל מיכל אפשטיין, ובו מצא ר' יוסף יוזל סעד ותמיכה רוחנית של אחד מגדולי הדור בעולם הלמדנות" (נקריץ, "ישיבות בית יוסף דנובהרדוק", עמ' 250).

15 כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 196. אודות הלימוד בישיבות ליטא למטרת הכשרה לרבנות וקבלת "סמיכה" מראש הישיבה, ראו: בריאר, אהלי תורה עמ' 386-388; שטמפר, הישיבה הליטאית

להוראה על ידי הרי"מ עפשטיין, עשו את היכרותם עמו כשהגיעו ללמוד בישיבת נובהרדוק, וחלקם אף נימקו במוצהר את בחירתם בישיבה זו ברצון להתוודע אל הרי"מ עפשטיין¹⁶.

בעקבות כל זאת, בצירוף השפעתו של פולמוס המוסר – אשר באורח פרדוקסלי הביא לפרסום שמה של ישיבת נובהרדוק ומייסדה ברחבי יהדות רוסיה – אנו מוצאים אומדנים לפיהם שלוש שנים בלבד לאחר ייסוד הישיבה, בשנת תרנ"ט (1899), כבר נמצאו בה כמאתיים תלמידים וכשישים אברכים¹⁷. אלא שמדובר כפי הנראה בהערכה מופרזת ביותר; ברשימה תיעודית שערך ר' יצחק ניסנבוים בשנת תר"ס (1900), בעקבות ביקור בנובהרדוק במהלך מסעו בעיירות תחום המושב, הוא מתאר כי ב"קבוץ בחורים" ו"כולל פרושים" המקומי לומדים בסך הכל כשבעים בחורים וכעשרה פרושים [=אברכים]¹⁸. נתון זה מופיע גם במכתב של הרי"מ עפשטיין משנת תרס"א (1901), בו הזכיר שלומדים בנובהרדוק "כשמונים ויותר ת"ח מובהקים"¹⁹. אין לדבר אפוא בתקופה זו על כמות של מאות תלמידים ועשרות אברכים, אלא על בסיס יציב של כשמונים איש, רובם המכריע בחורים רווקים.

ב. אופיה של ישיבת נובהרדוק בתקופתה הראשונה

כותבי קורותיו של הרי"מ עפשטיין, מציירים תמונה אמביוולנטית למדי של הקשר שלו עם ישיבת נובהרדוק ויחסו למייסדה, ר' יוזל הורביץ. המאוזן מביניהם, ר"מ בר-אילן, מתאר באופן הבא את הרקע לדברים החריפים שכתב הרי"מ עפשטיין כלפי הר"א בורשטיין במהלך פולמוס תרנ"ז:

"לצערנו, עשה זקני מה שעשה בהשפעתו של רבי יוזל, שנראה בעיניו כצדיק תמים [...] זקני התוודע אחרי כן מקרוב גם אל רבי יוזל, ולא תמיד הסכים לדרכיו, אבל השמחה על כך שלאחר כל הקשיים נתקיים בנובהרדוק קיבוץ גדול של תלמידי חכמים וביניהם אברכים מפוארים, שיצאו אחרי כן לעולם הגדול, קיננה בלבו של סבא עד ימיו האחרונים. זה גם הביא אותו לכך שהוקיר את רבי יוזל על מרצו הרב שלא ידע לאות"²⁰

הווה אומר, זקנו הרי"מ עפשטיין לא אחז באמת בהערכה מלאה לאישיותו ודמותו של ר' יוזל, אך הוקיר אותו על פועלו בהחזקת הישיבה, ובשל כך היה מוכן לקבל גם את הדברים

בהתהוותה, עמ' 110-112.

16 ראו להלן, הערה 51. למעשה, כפי שנראה בהמשך, ההסמכה לרבנות היתה חלק בלתי נפרד ממטרותיו המקוריות של הכולל בנובהרדוק.

17 נקריץ, "ישיבות בית יוסף דנובהרדוק", עמ' 252; כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 197.

18 "מחשבות רצוצות", המליץ ג' חשון תרס"א (שנה 40 גליון 223), עמ' 2. מידע נוסף שמסר ר"י ניסנבוים, הוא שלצד ר' יוזל מכהן גם משגיח – הלא הוא ר' אליהו דוב ברקובסקי (ראו לעיל הערה 7) – ושהקיבוץ בנובהרדוק הוא מעין "לשכה מרכזית" לקיבוצים השונים שבהנהגת ר' יוזל.

19 כתבי הערוך השלחן סימן ע"ב. לאומדן מספר התלמידים בתקופה השנייה לקיום הישיבה, עשור מאוחר יותר, ראו להלן הערה 87.

20 בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 266-267, והשוו: כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 196.

שפחות מצאו חן בעיניו. הגדיל לעשות ר"ל מיימון, שמסר תיאור דמיוני של מעורבות הרי"מ עפשטיין בפולמוס המוסר; לדבריו, הלה "לא הכניס את ראשו במחלוקת זו [...] הוא היה מונע את עצמו מלהיכנס לאחד הצדדים: למייסדי המוסר או מתנגדיו, אבל בלבו פנימה היה מצטער הרבה על השיטה הזאת..."²¹. דרך אחרת אחז לעצמו ר' ניסן וקסמן, שבחר בפשטות להימנע מאזכור כלשהו של פרשת פולמוס המוסר וחלקו של הרי"מ עפשטיין בה²².

הגורם האחראי להתפתחויות ההיסטוריוגרפיות הללו, הוא הדימוי ההיסטורי הבעייתי של ישיבת נובהרדוק ככלל ושל ר' יוזל הורביץ בפרט: השיטות החינוכיות-פסיכולוגיות החריות שפותחו ויושמו בישיבתו של ר' יוזל, עוררו התנגדות אפילו בתוך תנועת המוסר, ונובהרדוק נזכרת עד היום – ובצדק – כסממן הקיצוני ביותר (במישור החברתי-התנהגותי) של עולם הישיבות המזרח-אירופי בדור שלפני השואה²³. אולם לאמיתו של דבר, ההתייחסות למושג "ישיבת נובהרדוק" כאל מקשה אחת אחידה מבחינה היסטורית, ואף ההתייחסות לר' יוזל הורביץ האדם ותפיסתו החינוכית כאל נתון קבוע ונעדר-התפתחות, אינן אלא אנכרוניזם. שגיאה מתודולוגית זו היתה מנת חלקם של חלק ניכר מן הדיונים – ההגיוגרפיים והביקורתיים – שנעשו עד היום סביב ר' יוזל וישיבת נובהרדוק²⁴, וכאן המקום לעמוד על המורכבות ההיסטוריוגרפית הקיימת בנושא זה²⁵.

21 מיימון, שרי המאה חלק ו' עמ' 118. מגמתיות זו מוסברת לאור יחסו העוין לישיבת המוסר בנובהרדוק, אותו הביע במקום אחר: "אני יושבתי בנובהרדוק כשנתיים והכרתי את העיר ואת אנשיה הקנאים, והבנתי כי רק בנובהרדוק יכולים היו לייסד את ישיבת המוסר הידועה[ה], שלא נתנה כבוד לא לישראל ולא לתורת ישראל ולמוסר היהדות" (מיימון, למען ציון לא אחשה, עמ' 88).

22 ראו: וקסמן, "הגאון בעל ערוך השלחן". התיאור המרחיק-לכת ביותר בעניין זה, נכתב על ידי אליעזר ירושלמי, יליד נובהרדוק, בספרו הבלטריסטי מיערות הצפון עמ' 94: "גם רב העיר הזקן [=הרי"מ עפשטיין] לא היה דעתו נוחה מדרכים אלו [=של אנשי המוסר], אך בהיותו אדם צנוע ושקט לא נכנס בריב עם ר' יוזל, רק התרחק ממנו ומישיבתו, ולא בא כל ימיו בכל מגע ומשא לא עם ראשה ולא עם בחוריה". ירושלמי היה בן חמש שנים בלבד בפטירת הרי"מ עפשטיין, וטענתו המופרכת ממחישה את הבעייתיות ההיסטוריונית של רוב חלקי ספרו, לפחות בכל הנוגע לתקופת ילדותו ונעוריו (משפחתו עקרה מנובהרדוק בסביבות תרע"א [1911]).

23 ראו בפרוטרוט: פישמן, "Musar and Modernity: the Case of Novaredok"; גרין, "שבע יפול צדיק וקם". יש לציין כי עד היום טרם נערך מחקר היסטוריוני מסודר על ר' יוזל וישיבתו בנובהרדוק (ראו הערתו של שלמה טיקוצ'ינסקי, "הרב חיים זיצ'יק ולקחי השואה" עמ' 117. על רשימתו יש להוסיף את שני מאמריו של נעם גרין שראו אור בינתיים). העיסוק המחקרי בישיבות ליטא, הוקדש בעיקר לישיבות וולוז'ין, טלז וסלבודקה (ראו: שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, טיקוצ'ינסקי, דרכי הלימוד בישיבות ליטא, ועוד הרבה); ניתן להצדיק עובדה זו בכמה פרמטרים (גודל המוסד, השפעתו, מספר בוגריו ורבניו, ועוד), ובעיקר בכך שמדובר במוסדות המצליחים ביותר מסוגם במאה ה-19 וראשית המאה ה-20, אך ייחודה של ישיבת נובהרדוק ובנותיה מצדיק ללא ספק מחקר בפני עצמו.

24 דוגמא מובהקת לכך הם דבריו של צבי שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, ירושלים תש"ך, כרך ראשון עמ' 369-372. ראו גם: נעם גרין, "חינוך האדם וייעודו בתפיסת הרב יוסף יוזל הורביץ", הגות בחינוך היהודי גליון ח', ירושלים תשס"ח, עמ' 13-36, ובעיקר עמ' 21-23. גם אצל ר"ד כץ ניתן למצוא לא-פעם תיאורים אנכרוניסטיים (ראו להלן הערות 38, 32, ובפרק הקודם הערה 15).

25 מרבית העיסוק הביקורתי בהתפתחויות הרעיוניות אצל אישי תנועת המוסר, נעשתה עד כה מן הדיסציפלינה

הדיון ההיסטוריוני המודרני מתבסס על מגוון רחב של מקורות, שניתן לחלקם בהקשר זה לשתי קטגוריות מרכזיות: הראשונה היא התיעוד האותנטי בן הזמן – תעודות, ידיעות עיתונאיות, יומנים, מכתבים ומסמכים שונים, והשנייה היא התיעוד המאוחר והפרספקטיבי – תיאורים, עדויות וזכרונות שהועלו לימים על הכתב²⁶. במקרה הנוכחי, הנפח הטקסטואלי של ספרות הזכרונות וספריה גדול ומופך בהרבה לעומת המסמכים האותנטיים, וכך גם, מטבע הדברים, השפעתו על ההיסטוריוגרפיה של תולדות ישיבת נובהרדוק ומייסדה. אולם בניתוח המקורות הכלולים בספרות זו יש הכרח להפריד מבחינה כרונולוגית בין שלוש תקופות, הנבדלות זו מזו במובהק באופיה של הישיבה ובתנאי פעילותה: הראשונה – מהקמת הישיבה בתרנ"ו (1896) ועד פטירת הרי"מ עפשטיין בתרס"ח (1908), כאשר תקופת ביניים מתחילה מסוף (1905). השנייה – מאז ועד גלות הישיבה עם פרוץ מלחמת העולם בשלהי תרע"ד (1914). השלישית – מאז ועד פטירת ר' יוזל הורביץ בחורף תר"פ (1919), כאשר תקופת ביניים מסתיימת בשנת (1922). כפי שנראה להלן, כל אחת מן התקופות הללו התייחדה בשינויים מהותיים בתנאי הקיום ובאופי הפעילות של הישיבה (כאשר משקלה של התקופה הראשונה שווה לזו של השנייה והשלישית יחד, ולו רק מבחינה כרונולוגית).

באשר לעידן שהחל לאחר פטירת ר' יוזל, והסתיים עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, הרי שלטענתי הוא אינו אמור להימצא במסגרת הדיון בישיבת נובהרדוק ההיסטורית, אלא הריהו עומד בפני עצמו. אך גם לאחר שנפנה, לצורך דיוננו, את המקורות הנוגעים לעידן זה – ובכללם כתביו המפורסמים של חיים גראדה, שאינם רלוונטיים לתקופת חייו ר' יוזל²⁷ – נמצא שרובם המכריע של התיאורים, הזכרונות והעדויות אודות ישיבת נובהרדוק ומנהיגה, שייכים דווקא לתקופה השנייה והשלישית, זו שאחרי פטירת הרי"מ עפשטיין, ובעיקר אחרי גלות הישיבה

הפילוסופית ולא ההיסטוריונית. ראו: בנימין בראון, "גדלות האדם והקטנתו – תמורות בשיטת המוסר של ישיבת סלבודקה", בתוך: אטקס (עורך), "ישיבות ובתי מדרשות, עמ' 243-272; תמר רוס, המחשבה העיונית בכתבי ממשיכיו של ר' ישראל סלנטר בתנועת המוסר, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו; מרדכי פכטר, "תפיסת התשובה במשנת ר' ישראל סלנטר ותנועת המוסר", בתוך: ב' איש-שלום ור' רונברג (עורכים), יובל אורות הגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 257-276. חשוב לענייננו הוא סיכומו של בראון (שם, עמ' 269-271), הנעשה תוך התייחסות לתופעת ישיבות נובהרדוק.

26 לדיון בספרות הזכרונות של בוגרי ישיבות ליטא, ראו: אטקס, "ישיבות ליטא בראי ספרות הזכרונות", עמ' 9-13. לדיון נוסף בספרות הזכרונות של סוף המאה ה-19, ראו: דוד אסף, מה שראיתי... זכרונותיו של יחזקאל קוטיק, תל אביב תשנ"ט, מבוא, עמ' 73-82 (וכן המקורות בהערה 3 שם).

27 דוד פישמן, במאמרו "Musar and Modernity: the Case of Novaredok", טוען שיש להתבסס על כתביו של גראדה כדי לחשוף את עומק הרדיקליות שב"שיטת נובהרדוק". אך מלבד שיש לעמת זאת עם טענתו שלו שבתקופת פולין עברה רשת ישיבות נובהרדוק תהליך של התמתנות (הרי גראדה לא הכיר את עולמה של הרשת אלא בתקופה זו, כך שלכל הפחות לא מדובר בתהליך אחיד ועקבי), הדבר גם מעורר תהייה, עד כמה ניתן לייחס את המיתוס של "שיטת נובהרדוק", כפי שהוא משורטט על ידי פישמן וביתר אריכות במאמריו של נעם גרין (וראו גם אצל ר"ד כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 231-285), לדמותו ההיסטורית הממשית של ר' יוזל – שגראדה, יליד תר"ע (1910), הכיר במקרה הטוב מכלי שני ובעיקר שלישי.

מנובהרדוק להומל (ובהמשך לקייב) בתחילת מלחמת העולם הראשונה. כך הוא באשר לרוב העדויות שניתן לתארכן בספרו של רח"א זייצ'יק, 'המאורות הגדולים'; כך באשר לזכרונות שנאספו על ידי אטקס וטיקוצ'נסקי²⁸; וכך גם לגבי רבים מתלמידיו המפורסמים של ר' יוזל, שהגיעו לנובהרדוק רק לאחר פטירת הרי"מ עפשטיין²⁹. יתרה מזאת, כל (!) תורתו-שבכתב של ר' יוזל שהגיעה לידינו, בקונטרסי 'מדרגת האדם', מקורה בתקופת גלותו במלחמת העולם הראשונה, בהיותו בן כשבעים שנה, ומייצגים אפוא את הגותו המאוחרת בלבד³⁰. מובן אפוא שיש לנקוט זהירות רבה לכשנעזרים במקורות הללו, ובתמונה המצטיירת מהם אודות שיטתו החינוכית של ר' יוזל ואופיה של ישיבת נובהרדוק, על מנת ללמוד על אורחות הישיבה בתקופה מוקדמת יותר³¹.

28 אטקס וטיקוצ'נסקי (עורכים), ישיבות ליטא פרקי זכרונות, עמ' 422-361 (אחד מן התקופה השלישית ושניים מן העידן שלאחריה). לאחרונה פורסמו זכרונות נוספים אודות רשת ישיבות נובהרדוק מן העידן שבין שתי מלחמות העולם, מאת בן ציון גולד, "Musarnikes", בתוך: ד' אסף וע' רפפורט-אלברט (עורכים), ישן מפני חדש שי לעמנואל אטקס, ירושלים תשס"ט, כרך א', החלק האנגלי עמ' 103-108. הדברים תורגמו בסמוך ופורסמו בספרו של גולד, יהודים ויהדות בפולין לפני השואה פרקי זכרונות, ירושלים תשס"ט, עמ' 119-124.

29 בין השאר: ר' יצחק אורלנסקי, ר' דוד בודניק, ר' דוד בליאכר, ר' יצחק אלחנן וולדשיין, ר' הלל וויטקינד, ר' אהרן וינשטיין ועוד. אפילו ר' אברהם יפה'ן, חתנו הגדול של ר' יוזל, עשה את שידוכו עמו רק בשנת תרע"ג (ר"ש עלברג [עורך], הפרדס שנה מ"ד חוברת ח', ניו יורק, אייר תש"ל, עמ' 40; סורסקי, מרביצי תורה ומוסר, חלק ד' עמ' קכ"ב). דוגמא מאידך, לתלמידים בולטים של ר' יוזל שהיו בנובהרדוק גם בתקופה הראשונה, הם חתנו ר' ישראל יעקב לובצ'נסקי, ר' יואל ברנצ'יק, ר' אברהם זלמנס וכן ר' שמואל וינטריב.

30 הקונטרסים, המכילים ניסוח בכתב של שיחותיו מתקופה זו, נדפסו בין השנים תרע"ח-תרפ"ד בפולטבה ובפיעטקוב, וכונסו לימים במהדורת ניו יורק תש"ז. ראב"צ שורין (קשת גיבורים חלק ב' עמ' 75) טען שביד תלמידיו ר' יוזל נשתמרו כתבי-יד שלו מתקופה מוקדמת יותר; ייתכן שכוונתו לכתבים דוגמת שלושת עמודי-הטיטוס שנדפסו לאחרונה בספר [חמו"ל] בסופה ובסערה עמ' ש"ס-שס"ב, המכילים כותרות קצרות וראשי פרקים משיחות ר' יוזל לימים הנוראים (שתאריכם אינו ידוע) – אך כתבים משמעותיים יותר לא נדפסו עד היום.

בהקשר זה: בעבר היו עדויות על קיום כתבים הלכתיים מעטים של ר' יוזל. בשנת תרצ"ה סופר כי בתקופת ההתבודדות ביער הוא חיבר "הגהות על או"ח וחושן משפט, אשר נמצאים עד היום בכתב יד אצל חתנו הרב הגאון ר' אברהם יאפין" (מוסרי, "מגדולי ישראל", דרכנו שנה ב' גליון ל"ז עמ' י'), וזיכרון מאוחר מדווח כי גם אצל חתן אחר שלו, ר' ישראל יעקב לובצ'נסקי מברנוביץ, היה כרך חושן משפט שעל גליונותיו רשם ר' יוזל הגהות (ר' אשר כצמן [בוגר ברנוביץ], "די מוסר באוועגונג פון די נאווארדאקער ישיבות", דאס אידישע ווארט גליון 238, ניו יורק, אייר-סיוון תשמ"ג, עמ' 28). הכרכים הללו אבדו כנראה בשואה, אך גיסו של ר' יוזל, ר' יהושע זליג תרשיש, שימר ציטוטים רבים מעיסוקו של הלה בענייני הלכה, בספרו עין תרשיש חלק א', קובנה [תרצ"ב], עמ' ל"ד-ל"ה, מ"ז-מ"ח, ע"ח-צ"ו (כזיהויו של רש"י זווין, סופרים וספרים, תל אביב תשי"ט, עמ' 367).

31 על הבעייתיות שבהסתמכות על 'מדרגת האדם' כמקור בלעדי להבנת שיטתו של ר' יוזל, כבר העירו, מנימוקים שונים, דוד פישמן ונעם גרין. גרין טוען כי השלב המאוחר בחיי ר' יוזל שבו הושמעו השיחות הללו, "מעלה את האפשרות שר' יוזל חזר בו, או לפחות מיתן כמה מרעיונותיו הרדיקליים כתוצאה

ניתוח כלל המקורות העומדים לרשותנו, מעלה בבירור שאופיה של ישיבת נובהרדוק לא היה אחיד והומוגני (במישור החברתי והחינוכי) מראשיתה ועד אחריתה, אלא עבר תמורות מהותיות במהלך השנים. אמנם, מקצת מהמאפיינים הייחודיים של הישיבה נקבעו כנראה בסמוך להקמתה – דוגמת אי-מינוי ר"מים³² – אולם כפי שאוכיח להלן, מרבית ההיבטים והריטואלים אשר הקנו לנובהרדוק את דימויה הקיצוני המפורסם, לא היו קיימים בעשור הראשון לקיומה.

למעשה, לעובדה זו יש ביטוי מפורש בספרות הזכרונות: הסופר יהושע אובסי, שלפי עדותו למד בנובהרדוק בסביבות שנת תר"ס (1900), באמצע "התקופה הראשונה" להגדרתו, מחלק את בעלי המוסר לשתי אסכולות: על הראשונה נמנים אלה "שהם נטולים לגמרי מהחיים והיו עושים מעשים זרים ומתיהמים [=מתמיהים] ומבזים את עצמם בפני כל" – כלומר, תלמידים התואמים את הדימוי ההיסטורי הנפוץ של נובהרדוק, המבוסס על "שפלות האדם" ושבירת המידות; על הקבוצה השנייה, לעומת זאת, נמנים אלה ש"למראית עין שחו עם הזרם, התנהגו בנימוס ובענווה [...] דקדקו הרבה בחיצוניותם והתערבו בין הבריות במידה ידועה" – כלומר, תלמידים התואמים את הדימוי הנפוץ של סלבודקה, המבוסס על "גדלות האדם". והנה, כפי שהוא מעיד במפורש, "הקיבוץ הנובוגורודקי היה קרוב בזמן הימצאי שם לכתה ב"33 – לקבוצה השנייה!

אכן, כשעמדו מוסדותיו של ר' יוזל במרכזו של פולמוס תרנ"ז, וזכו לכתבי הגנה מאת רבנים ובעלי-בתים, תוארה ישיבת נובהרדוק כמוסד ישיבתי סטנדרטי לחלוטין, ללא סממנים יוצאי דופן כלשהם: "אין כאן לא חברה ולא כתה ושיטה, כי אם תלמידי חכמים יושבים ולומדים בשקידה עצומה ש"ס ופוסקים, ועושים חיל בלמודם. שקידת למודם גדלה כ"כ עד שכל רואיהם יתפלאו עליהם. המה בעלי מדות ובעלי נמוס ודרך ארץ עד להפליא, ורוח כל אנשי עירנו נוחה מהם, ולא טחו עינינו מראות לפזר חנם כסף [...] האברכים היקרים המסולאים

מהניסיון שצבר במהלך השנים" ("שבע יפול צדיק וקם" עמ' 146). זאת, כנראה, בשל היעדר ביטויים משמעותיים של אנטינומיזם ב'מדרגת האדם'. אך לאמיתו של דבר, כל הנתונים ההיסטוריים מורים להפך: ככל שהתקדמו השנים, כך הלכה והתבססה המגמה הרדיקלית בפעילותו החינוכית של ר' יוזל, עד שהגיעה לשיאה בימי מלחמת העולם (כפי שממחישה עדותו של זילברג, עליה גרין מרבה להתבסס. ראו עוד להלן, בסוף הפרק).

32 ראו: כץ, תנועת המוסר עמ' 197-199. גם חלוקת הישיבה לחבורות קטנות (על פי גיל ורמה) בראשות אברכים ותלמידים בולטים (דבר שבגללו הוגדר המוסד פעמים רבות כ"קיבוץ" ולא "ישיבה"), מתוארת על ידו כקיימת כבר מראשית ייסוד הישיבה. עוד הוא גורס כי מאז ומתמיד היתה הסמכות החינוכית נתונה בידי ר' יוזל לבדו, אך לטעמי יש לפקפק בכך לאור העובדה שלצד ר' יוזל כיהן משגיח, רא"ד ברקובסקי כזכור; הגם שברור כי ר' יוזל היה בעל המעמד הבכיר, בלעדיות לא היתה אלא לאחר נטישת הרא"ד ברקובסקי בסביבות תרס"ו-תרס"ז (1907).

33 אובסי, מאמרים ורשימות עמ' קכ"א. אמנם, גם לגביהם הוא טוען כי "הסתירו את התולעת המכרסמת בהם במעמקי נפשם".

בפז משימים לילות כימים והוגים בתורת ה' בש"ס ובפוסקים, יראי ה' ומוצאים חן בעיני ה' ואדם בהתנהגותיהם ובמדותיהם הטובות והישרות בנמוסי דרך ארץ עד להפליא"³⁴.

בכרוז אסיפת ברנוביץ', אף נוסחה הגדרה לגבי פרק-הזמן היומי בממוצע של לימוד מוסר במוסדותיו של ר' יוזל באותה עת: "רק כחצי שעה קודם תפלת מעריב ילמדו ג"כ איזה ספרי מוסר"³⁵ – כפי שהיה מקובל בסלבודקה ובנותיה. כך תיאר גם הרי"מ עפשטיין בשלהי חורף תרנ"ז: "ויען שמעתי אומרים שרק במוסר יגדלו, מעיד אנכי ששקר הדבר ורק בין מנחה למעריב קרוב לחצי שעה שמעיינים באיזה ספרי מוסר זה בכה וזה בכה, אבל כל היום וכל הלילה לומדים גמרא ופוסקים"³⁶. חלק מהדברים נכתבו אמנם בהקשר אפולוגטי, על מנת להדוף את הביקורת על ישיבות המוסר, אך אין סיבה לפקפק בתמונה הכללית המצטיירת מהם³⁷: אם אכן היה מדובר כבר אז במוסד בעל צביון חריג ואקסצנטרי, קשה להניח שהוא היה מצליח לזכות בתמיכה אקטיבית מצד אנשי הציבור בנובהרדוק³⁸.

עוד בטרם החל הפולמוס, בכרוז תמיכה שניסח הרי"מ עפשטיין בטבת תרנ"ז (דצמבר 1896), הוא מתאר בצורה דומה מאד "אברכים גדולי תורה ויראה השוקדים בתורת ה' יום וליל בש"ס ופוסקים [...] ויראתם והנהגתם המעולה ונמוסי דרך ארץ שלהם, ונוסף עליהם כמה וכמה מנינים בחורי חמד מצוינים וחרפים בקיאים, ובהם כמה וכמה הלומדים בהתמדה גדולה ונפלאה והנהגה ישרה ורצויה [...] כל הרואה שקידתם הנוראה ויראתם הטהורה ונמוסי דרך ארץ שלהם, ישתומם..."³⁹. בולטת העובדה, שהן הרי"מ עפשטיין, הן הדיין ר' מרדכי שלופר והן נציגי הקהילה, מצאו לנכון להדגיש את "נמוסי דרך ארץ" של בחורי הישיבה; אפיזודות בסגנון כניסה לבית מרקחת כדי לקנות מסמרים, שיתוף קולקטיבי טוטאלי של הרכוש האישי והופעה חיצונית מוזנחת במכוון, טרם התקיימו באותה עת⁴⁰. בנוסף, עדויות ממשיות

34 דברי נציגי הקהילה בנובהרדוק והמו"צ ר"מ שלופר; ראו בפרק הקודם, סביב הערה 24.

35 כץ, פולמוס המוסר עמ' 144-145.

36 המליץ ז' ניסן תרנ"ז (שנה 37 גליון 73), עמוד השער; אודות מקור זה ראו בפרק הקודם הערה 24.

37 עדויות על ההיקף המצומצם של לימוד המוסר בנובהרדוק באותה תקופה, חוזרות גם בשנים שלאחר מכן, ללא הקשר פולמוסי. ר"י ניסנבוים, ברשימה שערך בשנת תר"ס (1900) בעקבות ביקורו בנובהרדוק (לעיל, הערה 18), מתאר כי רוב שעות היום מוקדשות לתלמוד, ורק בין מנחה לערבית מתאספים בחדר קטן ולומדים מוסר. גם בזיכרונותיו של אובסי (מאמרים ורשימות עמ' ק"כ) מתואר כי רק "השעה שבין מנחה למעריב היתה מוקדשת למוסרנות". ראו גם את סדר הלימוד המובא אצל רי"ל נקריץ ("ישיבות בית יוסף דנובהרדוק" עמ' 250).

38 תיאוריו של כץ את לימודי המוסר הנמשכים על פני שעות ארוכות (תנועת המוסר חלק ד' עמ' 273-274), הינם אנכרוניסטיים ופרספקטיביים במובהק, והשוו למשל השימוש שהוא עושה בכתביו של גראדה לשם המחשת שיחותיו של ר' יוזל (שם עמ' 276-278). משך כזה של לימודי מוסר התפתח רק לקראת סוף העשור שלאחר מכן, כדלהלן.

39 כתבי הערוך השלחן סימן ס"ח. תאריך הכרוז, כאמור, הוא חורף תרנ"ז – מקביל לניצנים הראשונים של פרוץ פולמוס המוסר.

40 ראו התיאור בהצפירה י"א תשרי תרע"ב (שנה 37 גליון 216) עמ' 3, הטוען כי תלמידי נובהרדוק נוהגים לבזות את עצמם באמצעות הליכה ברחוב בבגדים הפוכים, לבישת בגדי חורף בקיץ ולהפך, ועוד. והשוו:

על לימוד מוסר בנובהרדוק במשך כמה שעות מדי יום, ולא רק בחצי השעה המסורתית שבין מנחה לערבית, אינן מופיעות אלא למן השנים שאחרי פטירת הרי"מ עפשטיין⁴¹. ככלל, מתאר ר' דב כץ, "בשנים הראשונות של קיום הישיבה לא היו ניכרים הבדלים גדולים בהנהגה המוסרית בין ישיבתו לבין ישיבות מוסר אחרות", ורק "במשך הזמן התגבשה שיטתו ונהפכה לקיצונית וקנאית"⁴².

אף המתודה החינוכית של ה"בורסה" (בירז'ה) – עיסוק משותף ומוחצן של צמד בחורים במצבו המוסרי האישי של כל אחד מהם, באנלוגיה לצורת פעילותם של סוחרים המניות – הנחשבת לאחד מסמליה המובהקים של ישיבת נובהרדוק, לא היתה קיימת בעשור הראשון לפעילות הישיבה. ריטואל זה החל לכלל המוקדם בסוף שנת תרס"ה (1905), בהשראה ישירה מאסיפות-הרחוב של הרבולוציונרים במהלך מהפכת 1905, שכונו אף הן "בורסה"⁴³.

אכן, כפי שכבר אובחן בעבר, נקודת ציון מרכזית בהתנעת תהליך הרדיקליזציה של הישיבה היתה אותה מהפכה אנטי-צארית כושלת שהתחוללה לאורך השנים 1905-1907, ופרצה בין השאר כהמשך לתבוסת רוסיה במלחמתה עם יפן (1904-1905). מהפכה זו הביאה לנהיית צעירים רבים מן העולם היהודי אחרי התנועות האידאולוגיות-חברתיות הסוחפות שבלטו בה: הבונד ושאר תנועות הפועלים הסוציאליסטיות⁴⁴. תופעה זו לא פסחה על ישיבתו של ר' יוזל

ירושלמי, מיערות הצפון עמ' 93-94; כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 255-260, וכן בזיכרונותיו של זילברג מתקופת מלחמת העולם, בתוך: אטקס וטיקוצ'ינסקי (עורכים), ישיבות ליטא פרקי זכרונות עמ' 361-362, ועמ' 365-368. ראו גם: קליבנסקי, הישיבות הליטאיות במזרח אירופה עמ' 262-267. 41 ראו הדיווחים על הישיבה ואורחותיה בהד הזמן תר"ע (1910; להלן הערה 87) ובהצפירה תרע"ב (1911; בהערה הקודמת). מתואר בהם, במעט הבדלים, כי 3-4 שעות ביום מוקדשות ללימוד מוסר: שעה אחת בבוקר מתוך ספרים, זמן מסוים בצהריים ל"בורסה", בין מנחה לערבית "סדר" כללי, ופרקי זמן קטנים במהלך היום להתבודדות ולימוד ביחידות. והשוו: ירושלמי, מיערות הצפון עמ' 93-96. יש להעיר כי מגמת המקורות הללו – בלתי תלויים זה בזה אך עוינים במידה שווה לישיבה ואורחותיה – היתה להרבות בתיאור צבעוני של הישיבה, ולפיכך מסתבר כי הממעט מביניהם הוא גם המדויק יותר; וראו עוד להלן סביב הערה 117.

42 כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 198. ראו גם אצל סורסקי, מרביצי תורה ומוסר חלק א' עמ' ר"נ. 43 ראו: כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 292-294; ר' בן ציון ברוק, גילי אש: שיחות, מוסר ודברי הגות, ירושלים תשל"ג, עמ' ט"ו. אודות ה"בורסה" ראו גם בזיכרונותיו של זילברג, בתוך: אטקס וטיקוצ'ינסקי (עורכים), ישיבות ליטא פרקי זכרונות, עמ' 362-363, וכן: דב רפל, "החינוך והלימוד בישיבות נובהרדוק", בתוך: א' ויזר (עורך), ספר סנהדראי, תל אביב תשל"ב, עמ' 440-444. יש להדגיש כי לא ר' יוזל הוא שיצר את האנלוגיה לבורסה הפיננסית, אלא המהפכנים מהם שאב כאמור את ההשראה לכך. כך לדוגמא תיאר קר ברוכוב, במכתב מוורשה, מאי 1905: "לבונדאים יש כאן 'בורסה' באחד הרחובות. ב'בורסה', כלומר על המדרכות הרחבות של הרחוב ההוא, מתקהלים הבונדאים ומשוחחים בענייניהם" (מ' מינץ [עורך], אגרות בר ברוכוב 1897-1917, תל אביב תשמ"ט, עמ' 152).

44 דבר שהורגש בישיבות ליטאיות רבות באותה תקופה. ראו: שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה עמ' 301; ברויאר, אהלי תורה עמ' 382; כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 200; וכן קליבנסקי, הישיבות הליטאיות במזרח אירופה עמ' 31 בהערה. על חלקם הכללי של יהודי רוסיה במהפכת 1905, ראו: אליהו פלדמן, יהודי רוסיה בימי המהפכה הראשונה והפוגרומים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 244-252; יהודה

ובחוריה⁴⁵. התרחשות זו הביאה את ר' יוזל לפתח תובנות חדשות בדבר אופי החינוך הנדרש עבור צעירי דורו, כזה שיהא רדיקלי וטוטלי מספיק כדי להתחרות עם המגמה הרבולוציונית צוברת הפופולריות: "לא באה ההתפתחות הזאת בבת אחת בישיבה, כי אם במשך השנים [...] בעיקר מצא ר' יוזל לנחון לחזק את הרוח בישיבה לאחר ההתקוממות שהתחוללה ברוסיה בשנת תרס"ה (1905), שגם רבים מבני הישיבה נסחפו במעגלה"⁴⁶.

תהליך ההקצנה באופיה של ישיבת נובהרדוק, שהחל אפוא כשנתיים לפני פטירת הרי"מ עפשטיין על רקע השפעת התנועות המהפכניות בקרב הדור הצעיר, בא לידי ביטוי בכמה שינויים בולטים שנערכו בסמוך לכך בסגל הישיבה. בסביבות תרס"ו-תרס"ז (1906), כעשר שנים לאחר הקמת הישיבה, עזב אותה ר' אליהו דוב ברקובסקי, שכאמור לעיל כיהן בה כ'משגיח', והתמנה למנהל ולמשגיח בישיבת ליךא של הר"י ריינס; עזיבה זו, לפי הסבר מאוחר, נעשתה על רקע אי-הנחת של הרא"ד ברקובסקי מ"הנהגת משטר מוסר קיצוני [...] דבר שלא היה לפי רוחו"⁴⁷. זמן מסויים לאחר מכן, בחורף תרס"ח (8-1907), אירעה התנגשות בוטה – ראשונה מבין כמה – של ר' יוזל עם אחד מחתניו, ר' אלתר שמואלביץ, ששימש כראש קבוצת תלמידים בישיבה. הלה עסק עם תלמידיו בפלפול ובלמוד גמרא בהיקף רחב יותר ממה שהחל להיות מקובל בישיבה בתקופה זו, ובשלב מסויים אף עשה זאת על חשבון השעות שנועדו במערכת ללימוד מוסר (ובעבר הלא רחוק שימשו ללימוד גמרא); בעקבות

סלוצקי, "שנת 1905 בחייהם של יהודי רוסיה", העבר גליון כ"ב, תשל"ז, עמ' 260-261.
 45 כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 200. ייתכן שלתקופה זו מתייחס הסיפור המאוחר שמביא רח"א זייצ'יק, לפיו לפיו "פעם בתקופה ידועה נסתנו אל ישיבתו כמה וכמה תלמידים שאינם מהוגנים", ור' יוזל הביאם לעזוב את הישיבה, "ומאז חל שינוי לטובה בכל התפתחות שיטתו ודרכו" (זייצ'יק, המאורות הגדולים עמ' ר"ד פסקה ע"ה, וראו גם עמ' רל"ד פסקה קע"ז). דוגמא פרוזאית לתודעת המעורבות של בני הישיבה באירועי המהפכה, היא רשימת תורמים "בעד נגועי פוגרומי אוקטובר" 1905, שפורסמה בעיתונות, ובה בלטו שמותיהם של תריסר "בחורים [מ]ישיבת נובהרדוק ה'מוסרית'" (הזמן י"ט טבת תרס"ו [שנה רביעית גליון 3], עמ' 4). עוד על ביטויי רוח המהפכה בעיירה נובהרדוק, ראו: הרכבי, נאווארעדאק, עמ' 47-48.

46 כץ, תנועת המוסר שם. תובנות חינוכיות התפתחו אצל ר' יוזל גם בעקבות טלטלות מלחמת העולם הראשונה (ראו לדוגמא: זייצ'יק, המאורות הגדולים עמ' קנ"ב פסקה קנ"ב, עמ' קצ"ט פסקה נ"ח). על הקשר בין אופיה הרדיקלי של ישיבת נובהרדוק לבין הלכי הרוח המהפכניים של התקופה, הרחיב את הדיון דוד פישמן, "Musar and Modernity: the Case of Novaredok", ראו בפרט עמ' 46-49. יש להעיר אמנם כי חלק מהריטואלים הנוברדוקאיים ("הפרטים") שפישמן מפרש כחיקוי לפעילותם של אנשי הבונד במהפכת 1905, התהוו כפי הידוע בתקופה מאוחרת יותר (המידע הריאלי שבידינו אודות רבים מהם מתייחס רק לעידן שבין שתי המלחמות).

47 משה צינוביץ, "רבנים ילידי לובק'", בתוך: הלל (עורך), לובק' ודלטיין' ספר זכרון, עמ' 256-258. בהקשר זה, ישנו סיפור מאוחר הרומז שגם עובדיה לחמן, התומך התמידי של ר' יוזל ומוסדותיו, שלל את התפנית הרדיקלית באופיה של הישיבה ואף ניסה להפעיל את השפעתו ולמתן זאת (מוסרי, "מגדולי ישראל", דרכנו שנה ב' גליון ל"ז עמ' י"א).

האיום הפוטנציאלי שיצר הדבר לצביונה המתהווה של הישיבה, ולמרות קירבת המשפחה, סילק אותו חותנו ר' יוזל מתפקידו במעמד פומבי⁴⁸.

בסיכום ביניים, את תהליך ההקצנה של ישיבת נובהרדוק, שהחל לקראת סוף העשור הראשון של המאה ה-20, יש לראות בין השאר כריאקציה ישירה לרוחות הזמן, אשר השתקפו בייחוד במהפכת 1905⁴⁹. האופי הרדיקלי של הישיבה, שהוסיף להתחזק בהמשך (על רקע אירועי מלחמת העולם והמהפכות של שנת 1917), היה קשור הדוקות להלכי הרוח שרווחו בקרב

48 כן, תנועת המוסר חלק ד', עמ' 329; קול, אחד בדורו חלק א', עמ' 75. תיארוך הסיפור לחורף תרס"ח, מתחייב מן המובא אצל קול, שאחד הנוכחים היה רי"ש כהנמן. ממילא, ההתנגשות בתרע"א (עליה ראו להלן, סעיף ד') היתה שניה במספר לכל הפחות, והסילוק הנוכחי היה לזמן מוגבל בלבד. כן מספר עוד, מכלי שלישי, על עימות של ר' יוזל עם בנו (!), שלא אחז בשיטת המוסר ולפיכך סירב אביו להקנות לו תפקיד בישיבה, מחשש לפגיעה באופיה (כן, תנועת המוסר, שם. לדבריו, בעקבות האירוע נאלץ הבן להגר לארה"ב, ושם נעלמו עקבותיו). לפי סיפור נוסף, אנונימי ובלתי מתוארך, אחד הר"מים הצעירים המליץ על תלמיד אחד "לפני רב המקום, שהוא ראוי לקבל היתר הוראה", זאת מבלי שהתייעץ תחילה ר' יוזל – והלה בתגובה סילק את הר"מ מן הישיבה, משום ש"ראה בזה הפרעה בסדרי הישיבה" (כן, שם, עמ' 324).

49 בנקודה זו אין מנוס מלהעיר על שיבוש מצער שנפל בזכרונותיו של זלמן שז"ר. שז"ר, בספרו כוכבי בוקר, מהדורת ת"א תשכ"ו, עמ' 112-129, מספר בפרוטרוט על דמותו של יש"ק, הלא הוא יעקב שמואל קצנלבוגן, שנולד בתרל"ז למשפחת רבנים (ה'חזון איש' היה בן-דודו), ולאחר שנטש את הדת פרסם ממושבו שבלונדון שירים ופרוזה בכתבי-העת עד מותו בתרס"ד בטביעה באגם בשווייץ; כתביו נאספו לאחרונה על ידי אבנר הולצמן, בחוצות לונדון מבחר סיפורים ורשימות, תל אביב תשס"ב. שז"ר מספר (כוכבי בוקר עמ' 117, 115) כי יש"ק הגיע אל עיירתו, סטויבץ, "משום שהוא ערך אז התקוממות – שקוראים 'שא' – בתוך ה'קיבוץ' של המוסרניקים אשר לר' יוזל בנובהרדוק, פרש מן הישיבה וברח הביתה"; זאת בסמוך לתחילת הקונגרסים הציוניים. בהמשך (עמ' 119-120) מתאר שז"ר כיצד סיפר לו יש"ק "על ה'מרד' אשר היה שותף לו בישיבת המוסרניקים בנובהרדוק, ועל ה'שא' אשר הם ערכו שם לר' יוזל 'בעל החורים', זה ראש הישיבה הנזיר הרודף בישיבתו את הציונות [...] את ר' יוזל לא הכרתי ובקיבוץ של המוסרניקים לא למדתי מעודי, אולם את סערת המרד הזה אשר הביא אתו מורי הנערץ חשתי בכל נפשי [...] הבחורים הנסערים המשוועים 'שא-א' אחד אדיר וארוך לתוך חלל הישיבה באמצע ליל השימורים [...] אותן השיחות שניהל אתי מורי המשורר י"ש קצנלבוגן בספרו להבות על ה'שא' אשר אירגן זה עתה נגד ר' יוזל הנזיר הסגפן, ראש הישיבה של המוסרניקים בנובהרדוק". התיאור הארוך הזה אומץ על ידי הולצמן (אהבות ציון: פנים בספרות העברית החדשה, ירושלים תשס"ו, עמ' 93), שהוסיף מדעתו כי יש"ק עזב את נובהרדוק מפני ש"נקעה נפשו מדרך הלימוד הסגפנית האקסטטית הקיצונית שנהגה בישיבה". ובכן, כפי שהוברר למעלה, נובהרדוק בתקופה זו היתה ישיבת מוסר סטנדרטית לחלוטין, ללא אורחות קיצוניות כלשהן, ולא התרחש בה כל מרד. גם אם היה יש"ק רוצה לשייך את עצמו למתנגדי ר' יוזל בתוככי ישיבת נובהרדוק, לא היה ביכולתו לעשות זאת בשעה שהללו טרם התהוו. יתר על כן, באותה תקופה אכן התרחש מרד דומה להפליא, שאכן כוון נגד לימוד המוסר ואכן הומצא במהלכו נוהל ה'שא' (המכונה גם: הופקה) – אך זאת לא בישיבת נובהרדוק, אלא בישיבת טלז! (ראו: שטמפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, עמ' ???). לדידי אין ספק כי שז"ר, בכתבו את זכרונותיו עשרות שנים מאוחר יותר, טעה והחליף את טלז של ר' אליעזר גורדון עם נובהרדוק של ר' יוזל, שלימים נזכרה יותר מטלז כסמל של מוסר קיצוני.

צעירי אותו דור. ממילא מובן מדוע תופעת נובהרדוק מעולם לא חרגה מגבולות הזמן והמקום שבהם נוצרה: אף בתקופת הפריחה של רשת הישיבות, בין שתי מלחמות העולם, לא הצליחה נובהרדוק להכות שורשים מעבר לים (בארה"ב), וגם נציגויותיה בארץ ישראל לא היו רדיקליות כאחיותיהן שבמזרח אירופה. קיומה של תופעה זו היה אפשרי רק במציאות מתוחה, כזו שלא רק העתיד שלה מעורער אלא גם ההווה. מאוחר יותר, כשהתייצבה תמונת המצב של עולם הישיבות לאחר השואה והקמת מדינת ישראל, כמעט לא נותר מוסד כלשהו שהמשיך באופן אותנטי את שיטותיו הפדגוגיות-התנהגותיות של ר' יוזל הורביץ⁵⁰. גם לדידם של תומכיה ובוגריה, כנראה, היתה התנועה יפה לשעתה בלבד.

ג. מקומו של הרי"מ עפשטיין בעיצוב אופי הישיבה

זהו אפוא הרקע להצלחתה של השיטה החינוכית יוצאת הדופן שהתפתחה בישיבת נובהרדוק. אך גם בהתחשב במצע ההיסטורי הנוח, אין להניח ששיטה זו היתה באה לעולם לולא פועלו החינוכי והמעשי של מייסדה והעומד במרכזו, ר' יוזל הורביץ. כפי שמומחש בתולדות חייו, תכונות האופי הרדיקליות התקיימו באישיותו זמן רב לפני ייסוד הישיבה בנובהרדוק ופיתוח הדרך החינוכית החדשה; ובכל זאת, לפי העובדות שלפנינו, בעשור הראשון לקיומה של הישיבה היא נוהלה על ידו כמוסד סטנדרטי למדי, בדומה לשאר ישיבות המוסר. מה סיבת הדבר? לטענתי ניתן להצביע על נוכחותו של רב המקום, הרי"מ עפשטיין, ומעורבותו הפעילה בחיי הישיבה, כגורם ממתן ומרסן לאותן מגמות רדיקליות שהיו עשויות להתפתח – ואכן התפתחו – בלעדיו⁵¹.

לנוכחות זו היו כמה היבטים: ראשית, העובדה שבאותה תקופה נודעה כנראה ישיבת נובהרדוק על שמו של הרי"מ עפשטיין (ראו לעיל, סביב הערות 10-16), והאפשרות שהיא העניקה לתלמידיה לשהות בצילו של גאון מפורסם ואולי אף לקבל ממנו "סמיכה" להוראה, היתה בעלת אפקט משמעותי על החתך החברתי של הבחורים שהגיעו ללמוד בה. רבים מהם, כמסתבר, בחרו בנובהרדוק לא בשל השתייכותה לזרם המוסר ודמותו הייחודית של ר' יוזל, אלא דווקא בגלל נוכחותו של הרי"מ עפשטיין⁵²; ממילא, לא היו אלה בחורים מן הטיפוס המוכשר

50 ראו דברי טיקוצ'ינסקי, "הרב חיים זייצ'יק ולקחי השואה" עמ' 138, והמידע המובא אצל רי"ל נקריץ, "ישיבות בית יוסף דנובהרדוק", עמ' 280-290. כהמשך מסויים, מבחינה ארגונית ותודעתית, נחשבה בשעתו רשת המוסדות "אור יוסף" שהוקמה בסביבות פאריז שבצרפת על ידי ר' גרשון ליבמן. ראו: דוד שניאור, איש על דגלו, ירושלים תשנ"ח, עמ' 13-20, ועמ' 73-74; שורין, קשת גיבורים חלק ב' עמ' 79-83.

51 הרי"מ עפשטיין החזיק אמנם בעמדה אוהדת כלפי תנועת המוסר בכלל, ור' יוזל בפרט (ראו להלן), אך באופי עיסוקו הלמדני השתייך לדגם הרבני הקלאסי של המאה ה-19, וממילא גם השפעתו הישירה והעקיפה על הישיבה פעלה בכיוון השמרני (ראו לדוגמא המובא להלן סביב הערות 52-56).

52 בין האישים שלמדו בנובהרדוק בתקופה הראשונה, ונסמכו להוראה על ידי הרי"מ עפשטיין, ישנם רבים שלא נודעו כבעלי זיקה כלשהי ל"שיטת נובהרדוק" (ר' שמואל לוין, ר' יעקב לוויצקי, ר' ישראל ליוורובסקי, ר' ישעיה מרקוס, ר' דוב ברל סוויירסקי, ר' משה יצחק סוקולובסקי, ר' עוזר פאליי, ר' אליהו פלקסמן, ר' בן ציון צביק, ר' יעקב ישראל קרף, ר' שלמה יהושע קרומר, ר' ישראל רוזנברג, ר' נחום דובער רוניק), לצד כאלה שאמנם הגיעו לנובהרדוק בגלל ייחודה של הישיבה ודמותו של ר' יוזל

או המעוניין ליטול חלק בתהליך של רדיקליזציה חברתית⁵³. בנוסף, עדות מאוחרת מלמדת שמעורבותו של הרי"מ עפשטיין לא התמצתה בהענקת חסות כללית וסמיכות להוראה: הוא נהג לשאת את שיעור "פתיחת הזמן" כשהתחילו ללמוד מסכת חרשה, ובתקופה מסוימת אף היה מגיע לישיבה זמן מסוים בכל יום, "למען השיב בפלפול דאורייתא" לתלמידי הישיבה, ש"היו שואלים אותו בכל ש"ס, והיה עונה להם בכל מקום, והיה אומר על פה הראשונים כלשונם..."⁵⁴. פעילות כזו העניקה למוסד צביון ישיבתי קלאסי.

יתרה מכך, בשנים הראשונות אנו מוצאים את הרי"מ עפשטיין מעורב ישירות בהליך קבלת האברכים לכולל ולישיבה בנובהרדוק, כשהוא קובע סטנדרטים ומטרות משלו עבור המוסדות החדשים. כך עולה ממודעה שפרסם הרי"מ עפשטיין באביב תרנ"ז (1897), בה הודיע "לאברכים החפצים להמנות במספר האברכים הלומדים פה עירנו וסביבותיה ומצטיינים להפליא עין כל רואיהם בשקידתם הנפלאה בש"ס ופוסקים, בצדקתם ובנימוסי ד"א [=דרך ארץ] שלהם ורוח המקום ורוח הבריות נוחה מהם: הנני להודיע, אשר על הקיץ הבא בל יבוא לפה שום אברך מבלי תעודת רב גאון מפורסם אחד, אשר [מעיד כי] הוא מוכשר להיות מורה הוראה בישראל – כי רק לאברכים כאלה נוסדה התמיכה"⁵⁵. מתברר שלפחות בתחילת הדרך, תמיכתו של הרי"מ עפשטיין במוסדותיו של ר' יוזל היתה מותנית בכך שכולל האברכים יקדש למטרת הכשרת רבנים ומורי הוראה; הדמות שנועדה ליישם את התכלית הזאת של הכולל, ולהעניק בפועל "היתר הוראה" לאברכים שהוכשרו לכך, היתה כמובן הרי"מ עפשטיין עצמו.

ישנן ראיות המצביעות שמעורבות זו בהליך קבלת התלמידים התקיימה לא רק לגבי הכולל, אלא גם באשר לישיבה שייסד ר' יוזל לצד הכולל. כך מלמדת מודעה דומה שפרסם הרי"מ עפשטיין שנה מאוחר יותר, בשלהי חורף תרנ"ח (1898): "כאשר בקיץ הזה נתיסד בפה נאוהרדק ע"פ אנשים נדיבי לב יראי אלהים-חובבי תורה"ק ליתן תמיכה לבחורים מופלגי תורה שילמדו פה – מודיעים שכל בחור שרצונו לבא, יביא עמו מכתב תעודה מהרב דמתא שהוא מופלג בתורה"⁵⁶.

אך בפועל התקדמו בעיקר לרי"מ עפשטיין (ר' ירוחם ורהפטיג, ר' יוסף שלמה כהנמן), ואף כאלה שהרי"מ עפשטיין סומן כסיבה העיקרית לבואם אל נובהרדוק (ר' יחזקאל אברמסקי, ר' מנחם מנדל בורשטיין, ר' דוב אריה קליג, ר' אריה ליב קפלן). ליתר פירוט ראו להלן, פרק שביעי, המוקדש לתלמידיו של הרי"מ עפשטיין.

53 בנוסף למפורט בהערה הקודמת, הדבר מומחש גם ברשימת ראשוני התלמידים של ישיבת נובהרדוק, המובאת אצל רי"ל נקריץ ("ישיבות בית יוסף דנובהרדוק" עמ' 250): בין שבעת האישים שברשימה, אין אפילו אחד שנעשה לימים מזוהה עם ר' יוזל ודרכו. הדבר נכון לגבי אישים אחרים שלמדו בישיבה בתקופה זו, דוגמת ר' יוסף מאיר יעקבסון (אייזנשטדט, דורות האחרונים ספר ראשון – ז-מ, טור 174).

54 ר' שלמה זלמן בלוך (שלמד בישיבה באמצע תקופה זו), הצדיק רבי שלמה, עמ' י"ג. גם ר"ד כץ מוסר שהרי"מ עפשטיין "עמד אתה [=עם הישיבה] במגע רצוף" (כץ, פולמוס המוסר עמ' 175).

55 הצפירה י"א ניסן תרנ"ז (שנה 24 גליון 77) עמ' 392, ושוב ב"ח ניסן (גליון 81) עמ' 418 (ההדגשה – שלי). תאריך חתימתו: כ"ז אדר ב'. נוסח מקוצר יותר פורסם לפני כן בהמליץ ג' ניסן תרנ"ז (שנה 37 גליון 69), עמוד השער.

56 הצפירה י"ב סיון תרנ"ח (שנה 25 גליון 112) עמ' 620, ושוב ב"ח סיון (גליון 116) עמ' 640. תאריך חתימתו: כ"ד אדר (עש"ק לס' עבודת הקודש). האמירה כי "בקיץ הזה נתיסד בפה נאוהרדק" אינה

אספקט נוסף של מעורבות הרי"מ עפשטיין בישיבת נובהרדוק, היה במישור הפיננסי: כך, מספר ר"ד כץ, "בהיותו מפורסם בשעתו כאחד מגדולי הדור, היו חתומים המכתבים בדבר תמיכה לישיבה בשמו, וכל השד"רים שיצאו לכל קצוי רוסיה לערוך מגביות לטובת הישיבה הצטיידו בתעודות המלצה ממנו"⁵⁷. אכן, מקבץ כמעט-אקראי שפורסם לאחרונה, של תעודות ומכתבי המלצה ששלח הרי"מ עפשטיין לרבנים ונדבנים שונים בשנים תרס"א-תרס"ח (1901-1907), מאפשר להתרשם היטב ממידת מעורבותו בצד הזה של קיום הישיבה⁵⁸. בין המכתבים הללו נמצא גם אחד שנכתב על ידיו ועל ידי ר' יוזל במשותף, כשבסיום המכתב חתומים השניים יחד, הלה כרב המקום והשני כ"מנהל" – ושמות השניים מופיעים גם בחותמת משותפת⁵⁹. בנוסף שימש הרי"מ עפשטיין ככתובת הפומבית למשלוח תרומות ונדבות עבור הישיבה⁶⁰. מעורבות זו בצדדים הטכניים והפיננסיים של הישיבה, תרמה כמובן ליכולת השפעתו של הרי"מ עפשטיין על אורחותיה ואופיה, במישורין ובעקיפין; הוסיפה לכך העובדה שלאורך רוב שנותיה בנובהרדוק לא החזיקה הישיבה במבנה עצמאי משלה, אלא הלימודים התקיימו בבתי המדרש הפזורים בעיירה – דבר שחזק מטבע הדברים את כוחו של רב המקום, האחראי באופן רשמי על מבני הדת הציבוריים⁶¹.

שותפותו הפעילה של הרי"מ עפשטיין בענייניה הלימודיים והאדמיניסטרטיביים של ישיבת נובהרדוק, הוסיפה להתקיים לפחות עד אמצע העשור הראשון של המאה ה-20. כך, בשנים תרס"ג-תרס"ה (1903-1904) אנו מוצאים בעיתונות הודעות המבשרות כי "הממונים על החזקת אברכים ובחורים בנאוהרדאק מודיעים, בל יבוא שום אברך ובחור לפה, הן חדשים והן אלה שלמדו בפה ונסעו לביתם, עד שישאלו מקודם אם יש מקום לקבלם. וכל מי שיבוא

מתייחסת לעצם הקמת הישיבה, אלא להחלטתם של "אנשים נדיבי לב" להקצות תמיכה כלכלית גם לבחורי הישיבה (ולא רק לאברכי הכולל). מודעה זו נדפסה במקביל בהמליץ ד' סיון תרנ"ח (שנה 38 גליון 105) עמ' 4, ושוב בט' סיון (גליון 107) עמ' 6 ובט"ו סיון (גליון 112) עמ' 6 ובכ"ז סיון (גליון 122) עמ' 8, בנוסח מקוצר יותר: "כאשר נתרצו אנשים נדיבי לב יראי אלקים חובבי תורה"ק לתת תמיכה לבחורים מופלגי תורה...".

57 כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 196.

58 ראו: כתבי הערוך השלחן סימן ס"ט, ע"ב-ע"ה, צ"ז, ק"ה ואולי גם ק"א. בסימן ק"ה נזכרת גם מכירת ספרים מסוימים לטובת הכנסות הישיבה – ומסתבר שמדובר בסדרת ספריו של הרי"מ עפשטיין עצמו, 'ערוך השלחן'.

59 כתבי הערוך השלחן סימן ע"ה. כיוון שמדובר כאמור במקבץ אקראי (רוב המכתבים שנדפסו הם כאלה שנשלחו לר' משה נחום ירושלמסקי, שארכיונו שמור כיום במכון שוקן בירושלים), ניתן לשער בביטחון שהיו רבים נוספים כמותם, וכפי שמעיד קיומה של חותמת קבועה משותפת.

60 דוגמא פרוזאית: במודעה קטנה המבשרת על התרומות שנאספו ליישוב הארץ בחתונה שנערכה בפטרבורג, אוזכר גם "סך 7.50 ר' [=רובל] לטובת כולל נאווארידאק, ששלחתי לידי הגאון ר' יחיאל מיכל האב"ד דשם" (המליץ י"ב ניסן תרנ"ט [שנה 39 גליון 60], עמ' 8. הכותב: זלמן נח קליינשטיין מוילנה).

61 ראו: כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 202.

בלי מענה לא יקובל, ויפסיד את הוצאותיו, כנהוג בכל הישיבות"⁶² – והנה, השם המופיע תחת "אדרעס למכתבים" בעניין זה, הוא: Равв. М. Эпштейн – הרב מ. אפשטיין.

סך ההיבטים הללו של מעורבות הרי"מ עפשטיין בישיבת נובהרדוק, מצדיק את ראייתו כשותף מרכזי לעיצוב הקווים הקונבנציונליים שהיו דומיננטיים בישיבה בתקופה הראשונה לקיומה. יתר על כן, גם לאחר שהחל תהליך הרדיקליזציה באופיה של ישיבת נובהרדוק, לאחר מחצית העשור הראשון של המאה ה-20, הרי שאותם מאפיינים למדניים-ישיבתיים שהוסיפו עדיין להתקיים בה, היו למעשה תולדה והמשך של האופי הקונבנציונלי שהוקנה לישיבה בתקופת הרי"מ עפשטיין ועל ידו.

על מנת להעריך את משמעותם וחשיבותם של הקווים הקונבנציונליים בישיבת נובהרדוק גם בתקופה בה הלך והתקרב תהליך הרדיקליזם לשיאו, ניתן לעשות שימוש במכתביו של לא אחר מאשר ר' יוזל עצמו, אשר – כפי שמתברר – בבואו לבקש סיוע מרבנים ממחוזות רחוקים, העדיף לצייר דווקא את צדיה הסטנדרטיים והבנאליים של הישיבה, תוך שהוא מצניע לחלוטין את אופיה הרדיקלי הייחודי. כך במכתב מחורף תרע"ג (1913) לר' משה אביגדור חייקין מלונדון, תיאר ר' יוזל כי "מפה יצאו רבנים גדולים יושבים על כסאות למשפט בקהילות גדולות"; על תלמידי הישיבה הוא מספר כי "רובם ככולם אהובים וברורים, שוקדי התורה בעצמה ועמוסים ביראת שמים טהורה"; וכשהוא מנמק מדוע "ישיבתנו הק' היא מצויינת במינה", הוא מצייר את דמותם של "אנשים צעירים לימים וגדולים בתורה ויראה, וכל חפצם ומגמתם בחיים להיות תחת דגל התורה והיראה [...] ואך אל התורה עיניהם ומהם חכמתם האמיתית ויראתם הטהורה"⁶³. גם במכתב נוסף, מוקדם יותר, ששלח ר' יוזל בשנת תרע"א (1911) לר' אליהו קלצקין מלובלין, תיאר את בחורי הישיבה כ"גדולי תורה ויראה השוקדים בש"ס ופוסקים, אשר יהיו לגדולי ישראל מצוינים בתורתם ויראתם הטהורה"⁶⁴.

הימנעותו של ר' יוזל מלציין קווים רדיקליים וחדשניים באופיה של ישיבת נובהרדוק, או אף היעדר כל רמז מצידו לשיוכה ה"מוסרניקי" של הישיבה, מקורם כפי הנראה בעובדה שמדובר במכתב המיועד לתורמים פוטנציאליים מארצות שונות, כאלה שאינם נמנים על קהל התומכים הטבעי של תנועת המוסר בכלל וישיבת נובהרדוק בפרט; ועם זאת, אין ספק כי היסודות לתיאוריו נוצקו בתקופת השפעתו של הרי"מ עפשטיין ובהשראתו הישירה (אותם "רבנים גדולים" המכונים "בקהילות גדולות" שיצאו מהישיבה, נסמכו רובם-כולם ממנו, קרוב לוודאי), וקיומם של היסודות הללו הוא שאיפשר לר' יוזל להשיג תמיכה כלכלית וחברתית מחוץ לחוג המצומצם של תומכיו, גם בתקופה השנייה והרדיקלית של הישיבה.

62 הצפירה כ"ו אדר תרס"ג (שנה 30 גליון 61) עמ' 4. מודעה זו פורסמה גם בהמליץ י"ג תשרי תרס"ד (שנה 43 גליון 211) עמ' 4, וכן כ' תשרי (גליון 214) עמ' 4; הצפירה ד' תשרי תרס"ה (שנה 31 גליון 201) עמ' 4.

63 היימן, "מארכיונו של הרב משה אביגדור חייקין", עמ' קע"ה.

64 זעירא (עורך), שנות דור ודור חלק א', עמ' קס"ח-קס"ט.

ד. מניעי התמיכה בר' יוזל וישיבתו

כאן המקום להתחקות על המניעים לתמיכה האינטנסיבית שהפגין הרי"מ עפשטיין כלפי ישיבת המוסר בנובהרדוק. תמיכה זו, לאמיתו של דבר, כרוכה באופן בלתי-נפרד עם ההערכה האישית שרחש כלפי מנהלה של הישיבה, ר' יוזל: מכתביו של הרי"מ עפשטיין עולה שהוא העריך לא רק את פועלו של הלה כפי שטען ר"מ בר-אילן, אלא גם את דמותו ואישיותו. כך, בכרוז תמיכה ברשת הישיבות של ר' יוזל, שכתב הרי"מ עפשטיין בטבת תרנ"ז (1897) – עוד קודם להתעצמות פולמוס המוסר באותה שנה – הוא מציין "כי הקים ד' לנו גם בדורנו השלם אנשים גדולי הערך, צדיקים ואנשי מעשה הדואגים לקרן התורה [...] וגדולים מעשיו של ידיד ד', הרב הגאון הצדיק המפורסם מוהר"ר יוסף יוזל יצ"ו [...] כי נתרכו ונתישבו על ידו בהרכה ערי ישראל..."⁶⁵. גם במכתב פרטי, ששלח הרי"מ עפשטיין לאישיות שנתבקשה לסייע לגיוס כספים עבור הישיבה, הוא מתאר את ר' יוזל כ"איש צדיק ונשגב, ואינו נהנה מזה בפ"א [=בפרוטה אחת]"⁶⁶. בהתאמה לכך, בספרות הזכרונות נשתמרו מסורות לביטויי הערכה מפליגים שהשמיע הרי"מ עפשטיין כלפי ר' יוזל: עדות אחת מספרת שאמר עליו כי "אין בנמצא עוד חכם כמותו בכל העולם"⁶⁷, ועדות מפורטת יותר, שתיעד ר"ד כץ, מספרת על אחד מתלמידי ישיבת נובהרדוק שהתלונן בפני הרי"מ עפשטיין על הנהגותיו של ר' יוזל, והלה השיב לו "כלה את דבריך וצא! הרי במקצוע זה הוא יחיד בדורו"⁶⁸. לצד המסורת שנוכחה לעיל, על כך שהשניים הכירו עוד בתקופת התבודדותו של ר' יוזל ושהלה אף התארח לעיתים אצל הרי"מ עפשטיין בשבתות, מביא ר"ד כץ עדות לפיה מידי שנה בחג הפורים נהג זה האחרון להקדים ולשלוח משלוח-מנות לר' יוזל⁶⁹.

כל זאת, כאמור לעיל, אינו עולה בקנה אחד עם תיאורו האמביוולנטי-מדי של ר"מ בר אילן, אך ניתן להסכים ששאלת טיב היחסים בין השניים אכן טעונה ליבון. כפי שממחישה הביוגרפיה של ר' יוזל, הקווים הסוערים באופיו באו לידי ביטוי עוד שנים רבות בטרם הקמת הישיבה בנובהרדוק; אף שלעיל תיאורנו כיצד המגמות הרדיקליות של ישיבה זו התהוו בתהליך מדורג, הרי שבמישור האישי ניתן להצביע על התנהגויות לא מקובלות של מייסדה כבר עם הגיעו לנובהרדוק. הדבר בלט במיוחד במישור המשפחתי: בשנותיו הראשונות בעיריה חי ר' יוזל בנפרד מאשתו וילדיו, שנשארו בסלבודקה – זאת "בגלל הסתייגותו לקבל טובת הנאה

65 כתבי הערוך השלחן סימן ס"ח. "הגאון", בהקשר זה, הינו תואר שגרתי של כבוד, הרווח במכתביהם של רבני ליטא במחצית השניה של המאה ה-19, בעוד התואר "הצדיק" לא נכתב בדרך כלל אלא על מי שנחשב כראוי לכך. לנושא בכללו, ראו: חיים חמיאל, "על נושא התארים בשו"ת בשנים תר"כ-תרנ"ה", סיני כרך צ"ה, ירושלים, ניסן-אלול תשמ"ד, עמ' נ"ט-פ"ד (לענייננו ראו בפרט עמ' ע"ט).

66 כתבי הערוך השלחן סימן ע"ב; מכתב מניסן תרס"א (1901) לאברהם אליהו הרכבי.

67 בלוח, הצדיק רבי שלמה, עמ' 10 (בתרגום חופשי מאידיש).

68 כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 196-197, מפי ר"א יפה'ן בשם ר' ישראל יעקב לידר מקאפוליה, "שנכח באותו מעמד".

69 שם, מפי ר"א יפה'ן בשם חותנו עצמו. כץ מציע כהשערה, שהרי"מ עפשטיין עשה זאת בין השאר על מנת "להעלות [את] ערכו [של] בעיני התלמידים לטובת השפעתו בישיבה".

מהישיבה. [לכן] לא תמך באשתו כפי שהתנה אתה מתחילה, והיא התפרנסה מאפיית מעשי תנור וחיתה חיי צער ובדידות"; רק בהמשך, ובעקבות לחץ מצד הר"י בלאזר, הביא ר' יוזל את משפחתו לנובהרדוק⁷⁰. קשה להניח שהדבר נעלם מעיני רב המקום, הר"מ עפשטיין, ובלתי סביר שהערכתו את ר' יוזל כ"צדיק נשגב" כללה גם מעשים חריגים מסוג זה.

מאידך, יש לזכור כי הגם שההיבטים הרדיקליים באורח חייו של ר' יוזל היו גלויים לעין, אין כל סימן ורמז לניסיון מצידו להנחיל אותם כשיטה לרבים בתקופה הראשונה של קיום הישיבה בנובהרדוק. מסתבר שבאותו שלב הוא האמין עדיין שאורח החיים הקיצוני הוא עניינם של יחידים-סגולה בלבד, ורק בהמשך, עקב נסיבות חיצוניות (כדלעיל), התפתחה אצלו הגישה הגורסת שזוהי הדרך החינוכית המתאימה עבור כלל צעירי התקופה. היעדר המאפיינים הרדיקליים ממשנתו החינוכית המעשית של ר' יוזל בתקופה הראשונה, היה בו כדי לסייע לר"מ עפשטיין לקבל את דמותו וחלק מהתנהגותיו הפרטיות החרוגות.

כך או כך, סך ההיבטים של אישיותו והליכותיו של ר' יוזל – שבמישורים אחרים אכן בלט כדמות מופתית⁷¹ – הביא להחשבתו כמודל לגיטימי של "צדיק" בעיני הר"מ עפשטיין. קשה להפריז במשמעות הדבר: אחרי הכל, מדובר כנראה בדמות האוהדת ביותר שרכש ר' יוזל אי פעם מחוץ לשורות תנועת המוסר, ואהדה זו שימשה מרכיב חשוב הן בתמיכתו הכוללת של

70 כן, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 206-207. יצויין כי לדברי אובסי (מאמרים ורשימות עמ' קכ"ד) ר' יוזל היה "נוטל מקופת הקיבוץ לפי הצורך", אך גם הוא מסכים שהיה זה "רק כדי צרכיו ההכרחיים". במידה מסוימת ניתן לראות בכך המחשה של הבעייתיות הטמונה בזרם הרדיקלי של תנועת המוסר, המעדיף את ההשתלמות המוסרית ועבודת המידות של הפרט על פני מישור ההתנהלות שבין אדם לחברו. ר"ד כן אינו מהסס להשתמש במילים חדות בתיאור התנהגותו המשפחתית של ר' יוזל: "כבר סופר לעיל כמה נהג באכזריות כלפי אנשי ביתו בשעה שהחליט לפרוש לתורה או להתבודדות. בזמן שבא לידי הכרעה שעליו לעזוב את עסקיו ולהתמסר לתורה ולעבודת ה', לא לקח כלל בחשבון את שאלת פרנסתם ונטש אותם לבד ללא כל משען ומסעד. ולמרות כל ההתנגדויות לצעדו זה מצד אבותיו ורבותיו וכל ידידיו, עמד כצור סלע על החלטתו..." (כך, שם, עמ' 327-328). בהמשך הוא מזכיר מעשי אטימות נוספים של ר' יוזל כלפי משפחתו – ברוח אחת הדעות בתלמוד בבלי [עירובין כ"ב ע"א], שדברי תורה נמצאים "במי שמשם עצמו אכזרי על בניו ועל בני ביתו כעורב" – ומסיים: "כנראה הרגיש בעצמו שיש לו חולשה מיוחדת בענייני משפחה [...] ומשום כך התאמץ בהיפך הנגיעה הזאת, לעקור אותה משרשה". ראו עוד שם עמ' 329, והסיפור החרוג והאנטינומיסטי בעמ' 318, וכן אצל רח"א זייצ'ק, המאורות הגדולים עמ' קס"ז פסקה קכ"ז, עמ' רי"ד פסקה קכ"ה ועמ' רט"ו פסקה קכ"ז).

71 ראו אצל כן, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 315-322, ועוד. מפורסם בהקשר זה היחס הלבבי שידע ר' יוזל להפגין כלפי הבריות, באופן שנתפס כמנוגד לתדמיתו הסוערת ולסיפורים שפורסמו אודותיו בחייו (ראו שם, עמ' 330-331). עובדה זו הותירה רושם ניכר בספרות הזכרונות, כך לדוגמה אצל משה זילברג (בתוך: אטקס וטיקוצ'ינסקי [עורכים], ישיבות ליטא פרקי זכרונות, עמ' 363-364), ר' משה שורין (מובא אצל בנו, קשת גיבורים חלק ב' עמ' 243), יהושע אובסי (מאמרים ורשימות עמ' קכ"א), ועוד. אפילו בקרב אנשים שביקרו בחריפות את שיטתו ואופי ישיבתו, ניתן למצוא כאלה שהסכימו שמדובר בדמות ייחודית כלשעצמה: "זהו טפוס מציין במינו, שריד בדורנו, בצדקתו ובחסידותו הנפרזה" (הד הזמן כ' סיוון תר"ע [שנה 4 גליון 32] עמ' 3).

הרי"מ עפשטיין בשיבת המוסר בנובהרדוק והן בהצלחת הישיבה עצמה בתקופתה הראשונה ואף לאחר מכן.

כעת יש לברר: האם בשלהי תקופה זו, כשהתנהלות האקסצנטרית החלה להפוך אצל ר' יוזל גם למשנה חינוכית אקטיבית, חלה נסיגה במידת התמיכה של הרי"מ עפשטיין בו ובישיבתו? וכיצד הגיב לשינויים שהוכנסו בהדרגה באורחותיה של הישיבה מאז מהפכת 1905, דוגמת ה"בורסה"? יש לציין, מחד, כי כל העדויות הנזכרות על הערכת הרי"מ עפשטיין את ר' יוזל, נוגעות לתקופה מוקדמת יותר, או לחילופין נטולות תאריך; ומן הצד השני, בדיקת התאריכים של חלק ממכתבי ההמלצה שכתב הרי"מ עפשטיין בעד ישיבת נובהרדוק, מעלה שהללו הוסיפו להיכתב גם בחודשי חייו האחרונים⁷². גם מגעיו עם הישיבה ותלמידיה, הוסיפו להימשך במקביל. כלומר, על פניו לא התרחש נתק כלשהו, ותמיכתו של הרי"מ עפשטיין בישיבת נובהרדוק לא נפסקה עד סוף ימיו. אך האם פירוש הדבר שהתמורות ההולכות ומתהוות באופיה של הישיבה, היו בהכרח לרוחו? כפי שהצבענו לעיל, מעורבותו בישיבת נובהרדוק נשאה אופי קונבנציונלי בלבד. הוא אמנם הביע תמיכה פעילה במוסדות המוסר של ר' יוזל מאז היווסדם, אך כשלעצמו ראה את ייעודו של הכולל בנובהרדוק כמוסד להכשרת אברכים להוראה ורבנות, ועל כל פנים כמסגרת שמטרתה המרכזית אמורה להיות לימוד תורה מן הדגם הקלאסי. אין כל סיבה להניח שהרחבת נפח העיסוק במוסר, וההקצנה ההדרגתית באופיו של עיסוק זה, היו זוכים לתמיכה מצידו.

אלא שבשונה מן העשור הראשון לקיום ישיבת נובהרדוק, אז שימשה דמותו של הרי"מ עפשטיין – לטענתי – כגורם ממתן שתרם לא מעט לחיזוק הקווים הקונבנציונליים באופי הישיבה, הרי שבשלוש השנים האחרונות לחייו התרחשה ירידה משמעותית ביכולת ההתערבות שלו בחיי הישיבה. למן שנת תרס"ה – כמעט במקביל למהפכת 1905 – חלה הקצנה הולכת וניכרת במצב בריאותו של הרי"מ עפשטיין, ובפרט בכושר הראייה שלו, עובדה עליה התאונן רבות במכתביו מאותה תקופה⁷³. הליקויים הבריאותיים של שנות הזיקנה, טבעם להביא לירידה מסוימת בתפקוד האינטנסיבי לעומת העבר; סביר להניח שבתנאים כאלה התקשה הרי"מ עפשטיין להוסיף ולהחזיק באותה מעורבות פעילה בענייניה האדמיניסטרטיביים של הישיבה והליכי קבלת התלמידים אליה⁷⁴. מעבר לכך, בעיות הבריאות גם הכריחו את הרי"מ עפשטיין להיעדר מביתו לתקופות ממושכות, לשם קבלת טיפול רפואי. ידוע לנו, למשל, כי בקיץ תרס"ה (1905) שהה הרי"מ עפשטיין מחוץ לנובהרדוק לאורך יותר משלושה חודשים רצופים,

72 ראו כתבי הערוך השלחן סימן ע"ה, מחשוון תרס"ח (1907).

73 על כך ראו להלן, פרק ???.

74 ואכן, מאמצע תרס"ה ואילך איננו מוצאים אותו מפרסם עוד בעיתונות הודעות בענייני הישיבה, כפי שנהג לעשות בשנים שלפני כן (בעמודים הקודמים אוזכרו הודעות רבות בענייני הישיבה שפירסם הרי"מ עפשטיין מחוץ תרנ"ז ועד תחילת תרס"ה – בנוסף למקבץ האינטנסיבי של מודעות וכתובים שפירסם במהלך פולמוס המוסר; לעומת זאת, מחוץ תרס"ה ועד פטירתו בסוף חורף תרס"ח לא עלה בידי לאתר ולו מודעה אחת).

שבמהלכם שהה בעיקר בפטרבורג הרחוקה, לשם ניתוח עיניים⁷⁵ – ולא היתה זו הנסיעה הממושכת היחידה. במציאות שכזו, היה קל בהרבה ל' יוזל ליישם שינויים משמעותיים בסדרי ישיבת נובהרדוק (כדוגמת ה"בורסה"), ללא חשש מביקורתו של פטרון הישיבה, שבשובו לעיירה כבר ניצב בפני עובדה מוגמרת.

תהליך הרדיקליזם של ישיבת נובהרדוק למן אמצע העשור הראשון של המאה העשרים, נהנה אפוא משילובם של שני גורמים, חיצוני ופנימי: הגורם החיצוני, הדומיננטי, הוא המציאות החדשה שנוצרה עם מהפכת 1905 בקרב הנוער היהודי ברוסיה, והתובנות החינוכיות שפיתח ר' יוזל בעקבות כך, שהשתלבו היטב עם האופי המהפכני שלו עצמו. הגורם הפנימי, המקומי, היה ההסרה ההדרגתית של העֶפֶב הקובנציונליסטי בדמות פטרונותו של רב המקום, הרי"מ עפשטיין, על הישיבה ותלמידיה.

ה. קורות הישיבה בנובהרדוק לאחר פטירת הפטרון

החשיבות שנודעה לדמותו של הרי"מ עפשטיין בתולדות ישיבת נובהרדוק בתקופה הראשונה לקיומה, מודגשת בייחוד בהשוואה למערכת היחסים הבעייתית והלוחמנית שהתפתחה לאחר פטירתו (בסוף חורף תרס"ח, 1908) בין הישיבה ומנהיגה ר' יוזל, לבין הרבנים שנבחרו למלא את משרת רב העיירה. לאחר תקופת מעבר בת כשלושת-רבעי שנה⁷⁶, נבחר לכהן כרבה של נובהרדוק לא אחר מאשר ר' אברהם אהרן בורשטיין מטברג (טויראגן, Tauragė), מי שהיה כזכור המתנגד החריף ביותר לישיבות המוסר בפולמוס תרנ"ז. כפי שמתאר ר"ד כץ, בחירה זו נעשתה נגד רצונו של ר' יוזל; לדבריו, לאחר פטירת הרי"מ עפשטיין

"נכנס ר' יוזל בעובי הקורה בבחירת רב אחר במקומו. הוא ראה בזה שאלה הנוגעת באופן חיוני לענייני הישיבה, כי על רב העיר להיות גם הפטרון של הישיבה, והכרחי שיהיה לו יחס חיובי אליה ויוכל לעבוד אתה בשיתוף. תושבי המקום בחרו בר' אהרן בורשטין, מי ששימש לאחר זמן כרבה של טברג, לרב העיר, אבל בהיות שהוא נמנה על מתנגדי המוסר הידועים ומהחתומים על 'גלוי הדעת' הידוע שיצא כנגד בעלי המוסר, לא הסכים ר' יוזל למועמדותו, ושמו לו מכשולים רבים על דרכו עד שנאלץ לעזוב את המקום"⁷⁷

75 ראו: קליג, לב אריה עמ' ר', והשוו כתבי הערוך השלחן סימן קמ"ו וסימן מ"א (תאריך ומקום).

76 בחודש הראשון שימש רי"ש כהנמן כממלא מקומו של הרי"מ עפשטיין (ראו להלן פרק שמיני), ולאחר מכן כפי הנראה עלו וירדו שמותיהם של מועמדים שונים (ראו להלן הערה 77).

77 כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 202. כפי שנראה להלן, לא ניתן לקבל את גרסתו ההרמוניסטית של ר"מ בר אילן, שטען: "בנאוואהארדק עצמה לא השאירה המחלוקת שום רושם רע. כהוכחה תוכל לשמש העובדה שלאחר פטירתו של סבא, מינו שם לרב [את] אותו הרב בורשטיין, ואיש לא הזכיר שבין הרב הקודם והרב החדש נפלה לפנינו מחלוקת..." (בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 267). מעניינת גם התעלמותם המוחלטת של וולבריינסקי ומרקוביץ, מחברי לקורות עיר נאוואהארדאק ורובניה, מפרשת מינוי הרי"א בורשטיין וכן הרי"י ריינס (ראו עמ' י"ג).

כיצד נבחר הר"א בורשטיין לרבה של נובהרדוק?⁷⁸ ייתכן מאוד שחלה התרופפות בעמדה החריפה שבה החזיק עשור קודם לכן כלפי תנועת המוסר, אך גם כך, לא מדובר בדמות שניתן לצפות ממנה לתמיכה בישיבת המוסר המקומית; בחירתם של פרנסי נובהרדוק בו כרב העיירה, מבטאת שינוי ברור ביחסם האוהד-מתחילה כלפי ר' יוזל וישיבתו – זאת קרוב לוודאי בשל תהליך ההקצנה האמור שעברה הישיבה באותן שנים⁷⁹.

עובדת בחירתו של הר"א בורשטיין נגד הסכמתו של ר' יוזל, הביאה את האחרון לפתוח בצעדי התנגדות חריפים לכהונתו של הרב החדש⁸⁰. ר"ד כץ מקמץ במילים, וכותב רק שבעבור כשנה נאלץ הר"א בורשטיין לעזוב את כסאו כתוצאה מהתנגדות תלמידי ישיבת נובהרדוק⁸¹;

78 לדברי רי"ל נקריץ ("ישיבות בית יוסף דנובהרדוק" עמ' 254), אנשי נובהרדוק עצמם נחלקו בעמדותיהם כלפי הר"א בורשטיין, כשחלקם תומכים בו (והם שנתנו לו את כתב הרבנות) וחלקם מתנגדים לו, בעיקר מפני שבעקבות פולמוס תרנ"ז הוא נתפס כיריבו של רבם הקודם, הר"מ עפשטיין. והשוו טענת אליעזר ירושלמי (מיערות הצפון עמ' 91-92), כי אביו הוא שהציע "את מי שהיה חברו לישיבה", הר"א בורשטיין, לתפקיד רב העיירה, לעומת אחרים בעיירה שהתנגדו לו. ר"נ וקסמן, אמנם, גורס שהר"א בורשטיין נבחר עקב המלצתו של הר"ש כהנמן, תלמידו וממלא מקומו של הר"מ עפשטיין (וקסמן, "הגאון בעל ערוך השלחן" עמ' 428); אלא שקיימת עדות הפוכה, לפיה הר"ש כהנמן המליץ שלא למנות את הר"א בורשטיין בנימוק שיריבותו עם בעלי המוסר תביא למתיחות בעיירה (מובא אצל סורסקי, הרב מפוניבז' עמ' מ"ח). לדידי יש לפקפק בעצם ההנחה שהר"ש כהנמן היה מעורב בבחירת הר"א בורשטיין, מאחר שהוא עזב את נובהרדוק יותר מחצי שנה לפני בואו של האחרון.

79 ביטוי נוסף לשינוי עמדתם של אנשי העיירה ביחס לישיבתו של ר' יוזל, עולה לאור דמות נוספת ששמה נקשר בכהונת הרבנות בנובהרדוק לאחר הר"מ עפשטיין: במכתב מכ"ב אלול תרס"ח – חצי שנה בדיוק לאחר פטירתו של הלה – מזכיר ר' אברהם יצחק הכהן קוק (שהיה אז ביפו) ידיעה לפיה ר' יצחק יעקב רבינוביץ' מפוניבז', עזב את עירו על מנת להיות רב בנובהרדוק (רב"צ שפירא [עורך], אגרות לראי"ה מהדורת תש"ן, עמ' רצ"ו). הר"י רבינוביץ', שהיה כזכור עמיתו של הר"א בורשטיין עוד מתקופתם בסלבודקה, חתם לצידו בפולמוס תרנ"ז על הכרוז כנגד ישיבות המוסר. אין בידינו מקור נוסף למעורבותו בפרשת המינויים לרבנות נובהרדוק, אך אם הידיעה נכונה יש בה כדי להסביר את הפער בן שלושת-רבעי השנה שבין פטירת הר"מ עפשטיין להגעת הר"א בורשטיין.

80 ראו המסורות שבספרו של ירושלמי, מיערות הצפון עמ' 96. מידע נוסף הובא על ידי ר' נתן קמנצקי, Making of a Godol, Jerusalem 2002, pp. 1210-1213 (למקור זה הגעתי בעקבות הפנייתו של נעם גרין, "שבע יפול צדיק וקם" עמ' 144 הערה 8). ראו למשל המובא שם מפי ר' זליג סטאר, תלמיד ישיבת נובהרדוק דאז. אמנם, הדברים המובאים ממאמרו של ר"ש ביאלובלוצקי, לפיהם הסכים ר' יוזל בתחילה שהר"א בורשטיין ישמש כראש הישיבה לענייני הלכה ותלמוד, הינם חסרי שחר. ראו בנוסף תיאורו של מרדכי גזבר: "אני הכרתי את בעל 'ערוך השולחן' ואת תנאי קהילתו בנובהרדוק, ועוד שמור בזכוני חילול השם שנגרם באותה קהילה אחרי פטירתו של ר' מיכל אפשטיין ז"ל, ואת 'שפיכות הדם' שנגרמה לשני רבנים גדולים, הרב מקאליש והרב מטבריא, על ידי נושאי דגל המוסר מיישיבת ר' יוזף בנובהרדוק" (מעריב "אב תשכ"ד [גליון 6059] עמ' 15. זכרון הכותב הטעהו כנראה באשר "לרב מקאליש", וייתכן שכוונתו לרב קרקובסקי כדלהלן).

81 כץ, פולמוס המוסר עמ' 281. הוא מוסיף שבעקבות זאת "איבתו [של הר"א בורשטיין] למוסריים גדלה", ורק בסוף ימיו חזר בו ממנה (כפי ששמע ממנו ר"ד כץ עצמו בשנת תרפ"ה). אך יש לעמת זאת עם דבריו של כץ עצמו, תנועת המוסר חלק ג' עמ' 69-70, המספר שכשחזר הר"א בורשטיין לטבריא והקים

גרסה מכיוון הפוך מוסר ר' משה פרנקל, חתנו של הר"א בורשטיין, הטוען "כי בהיותו בעיר נודע לו כי מועט [=מיעוט] קטן בעיר מתנגד לו, לכן השתדל לעזוב את העיר, ולא עלתה בידו כי בעלי העגלות בעיר עשו יד אחת שלא להוליכו משם בשום אופן. ע"כ עזב בלילה בהחבא את העיר ויצא ברגל..."⁸². תיאור תמים זה, לפיו רק כשהגיע הר"א בורשטיין לנובהרדוק גילה לפתע שיש לו מתנגדים שם, איננו סביר, אך ייתכן בהחלט שהוא לא חזה את עוצמת ההתנגדות שתופנה כנגדו. אחד הצעדים החריגים שנעשו בעקבות בחירת הר"א בורשטיין, הוא העברה זמנית של רוב תלמידי הישיבה אל ז'טל (זיטל, Dyatlovo), עיירה קטנה הנמצאת כ-35 ק"מ מדרום-מערב לנובהרדוק. הדבר נעשה באמצע חורף תרס"ט (1909), כפי שנמסר בעיתונות התקופה על ידי אחד מאנשי ז'טל:

"ביום ו' העבר [=כ"ב טבת, 15 בינואר] קבלה עירנו כשבעים חניכים מהכולל דנאוארעדאק העומד תחת השגחת הרב הג' הצדיק ר' יוסף יוזל הורוויץ שליט"א. סבת הדבר היא, מפני כי בנאוארעדאק שוררות כעת מהומות ומבוכות ע"ד הרבנים, המפריעות מאד לסדר העבודה והלמודים, ולכן גמר הרב הנ"ל להעביר את החלק הגדול של הקבוץ מנאוארעדאק עירה זיטל הסמוכה אליה כחמש פרסאות. אנשי עירנו קבלו אותם בכבוד ומתיחסים אליהם בחבה יתרה [...] ובאמת קבלה עירנו צורה חדשה מאז באו האורחים ההגונים האלה לעירנו"⁸³

לא היתה זו, כפי הידוע, הפעם הראשונה שישבת נובהרדוק עברה לז'טל הסמוכה; עוד באייר תרס"ח (מאי 1908), פחות מחודשיים לאחר פטירת הר"מ עפשטיין, נאלצה הישיבה לשהות זמן קצר בז'טל, בעקבות שריפה שפרצה במשכנה בנובהרדוק⁸⁴. אך במקרה הנוכחי היה מדובר במעבר על רקע פולמוסי; ישיבתו של ר' יוזל זכתה, כמתברר, לתמיכה חיצונית

בה "קבוץ", ביקש מרנ"צ פינקל לשלוח אליו קבוצת בחורים מיישיבת המוסר בסלבודקה! ואכן, ידיעה זו מובאת על ידי ר' ישראל זיסל דבורין, תבונה שנה י"ג, ירושלים תשי"ח, עמ' פ"ב, כראיה לכך שכבר אז הר"א בורשטיין "כפף את יצר ההתנגדות אל המוסר שלו", ואף רואה זאת כשלב חשוב בשיכון סימני ההתנגדות האחרונים לתנועת המוסר בישיבות ליטא. בין כך ובין כך, עובדה מעניינת היא שכאשר נפטר הר"א בורשטיין בירושלים בשנת תרפ"ו (1925), נכחו בהלווייתו בין השאר הרנ"צ פינקל ותלמידיו (התור כ"ד כסלו תרפ"ו [שנה 6 גליון 3] עמ' 14).

82 פתיחה לספרו של הר"א בורשטיין, נר אהרן, ירושלים ת"ש (ללא מספר עמוד). הוא מוסיף כי לאחר שנתגלה הדבר, החליטו אנשי העיירה למנוע מאשתו ובניו לעזוב, "למען ישוב". הסבר שונה לחלוטין לעזיבה לילית זו, מסר חיים זאקס (בזיכרונותיו, "דער אלטער פון נאוארעדאק"): "לדבריו, הר"א בורשטיין נמלט בחשאי ובעל כרחו, בעקבות רדיפות חמורות מצד בני הישיבה, "אז דער רב, וועלכער איז געווען א קראנקער מענטש, איז אנטלאפן צופוס אין מיטן דער נאכט אין א דאָרף לעבן שטעטל" (תרגום חופשי: והרב, שהיה אדם חולני, נאלץ לנוס ממושבו באמצע הלילה לעיירה אחרת). והשוו: ירושלמי, מיערות הצפון עמ' 96-97.

83 הד הזמן כ"ה שבט תרס"ט (שנה 3 גליון 29), עמ' 4. כותב הידיעה: זימל זיטלביץ. רבה של ז'טל באותה עת, היה ר' ברוך אברהם מירסקי (שנפטר בתחילת תרע"ב).

84 ראו הידיעה בהד הזמן י' אייר תרס"ח (שנה 2 גליון 93), עמוד השער, ופעמיים נוספות בהמשך החודש.

עקיפה של אנשי עיירה סמוכה (שהוקירוה זה מכבר), במאבקה כנגד הרב החדש של נובהרדוק ושכבת ההנהגה המקומית שבחרה בו.

ברוח דומה תוארו הדברים לימים על ידי רי"ל נקריץ, הכותב כי "בישיבת נאוווארידוק הוסערו הרוחות, והואיל ור' יוסף יוזל חשש לתקלות רבות ולביטול תורה, החליט להעביר רוב תלמידי הישיבה למקום תורה אחר ולהעתיק מרכזו של נאוווארידוק לז'יטל הסמוכה [...] ורק הקשישים שבחבורה, שלא היה חשש שיבולע להם מן המחלוקת שבעיר, נשארו בנאוווארידוק"⁸⁵. רי"ל נקריץ אינו מבהיר לאלו תקלות חשש ר' יוזל ומדוע. ניתן לפרש זאת בשתי דרכים: האחת היא שבין תלמידי הישיבה נמצאו כאלה שהיו קנאים לכבודו של ר' יוזל יותר ממה שהלה בעצמו חפץ, ונקטו בצעדי התנגדות קיצוניים מדי, דבר שהיה כרוך גם בפגיעה מהותית בסדרי הלימוד של הישיבה, ולכן הוא בחר להרחיקם ממוקד הפולמוס כדי לאפשר לישיבה להתנהל כראוי. האפשרות השנייה היא הפוכה: ר' יוזל בעצמו עמד בראש מסע ההתנגדות לר"א בורשטיין, והעברת הישיבה לז'יטל נעשתה על ידיו כאמצעי לחץ על הנהגת העיירה⁸⁶. אם כך, מהם החששות הנזכרים כרקע לביצוע ההעברה, ומה פשר החלוקה בין צעירי הישיבה לוותיקיה? ייתכן, אולי, ששאלת היחס לר"א בורשטיין היתה מצויה במחלוקת בתוך ישיבת נובהרדוק עצמה, ור' יוזל ביקש להרחיק את צעירי הישיבה מגורמי השפעה שליליים מבחינתו. כך ניתן להסיק בזהירות באמצעות ניתוח של מודעת-עיתונות מפתיעה-לכאורה, שפורסמה באותה תקופה ממש "מאת הישיבה דק"ק נאוווארידוק":

"אנו הח"מ מודיעים בשם עדתנו, כי באשר בפה זה יותר מעשר שנים קבוץ מבחורים לומדי תורה"ק, וכאשר ת"ל נתקבל כעת אצלנו רב נודע ומפורסם בעולם הגאונים והוא יודע היטב איך לנהל ישיבה על מי התורה והיראה, לזאת החליטה עדתנו בהסכמת הרב הגאון דפה כש"ת מו"ה ר' אברהם אהרן בהרב ר' יהושע בורשטיין נ"י, להרים את קרן הישיבה הקדושה בכל מאמצי כחה ולחזק את למוד תורה"ק בה, ואנחנו מצדנו נשתדל להמציא תמיכה חומרית לבחורי הישיבה בכל יכולתנו, ויחד עם הכסף הנקבץ נקוה כי בע"ה נחזיק מעמד. לכן כל בחור בעל כשרון שברכה בו ותעודה בידו על הנהגתו הרצויה לד' ולאדם, יקובל בע"ה על הקיץ הבע"ל בסבר פנים יפות"⁸⁷

על אף הכותרת, המייחסת את המודעה – שפורסמה ללא חתימות כלשהן – להנהלת הישיבה, הרי שבפועל היא יכולה להיכתב בידי כל גורם החפץ בכך, בישיבה או מחוצה

85 "ישיבות בית יוסף דנובהרדוק", עמ' 254, ושם פרטים טכניים נוספים אודות המעבר. הוא מוסיף שבעבור חצי שנה חזרו בחורי הישיבה מז'יטל לנובהרדוק – אולי על רקע עזיבת הר"א בורשטיין את העיירה.

86 ברוח זו תיאר את הפרשה חיים זאקס בזכרונותיו ("דער אַלטער פון נאָוואַרעדאָק"). רי"ל נקריץ, לעומת זאת, נוטה יותר להסבר הראשון, ההולם יותר מבחינה אפולוגטית.

87 הד הזמן כ"ד שבט תרס"ט (שנה 3 גליון 28), עמ' 4, וכן י"ז שבט (גליון 22). על הימצאות תלמידים בנובהרדוק שהתנגדו לדרכו של ר' יוזל, ראו גם לעיל הערה 67.

לה⁸⁸. הדבר הבולט במודעה הוא, ראשית, אי אזכור מחלוקת כלשהי סביב כהונתו של הרב בורשטיין; שנית, תיאור ישיבת נובהרדוק כמוסד סטנדרטי לחלוטין; שלישית, ובעיקר, הצגת תוכנית רשמית בדבר מיסוד הקשר בין הר"א בורשטיין לבין הישיבה. מסתבר אפוא, כאמור, שבמחלוקת העזה שהתחוללה בין ר' יוזל ואנשיו ובין הרב החדש, נמצאו בתוך ישיבת נובהרדוק גורמים אפוזיציוניים שתמכו דווקא בזה האחרון, ותכננו אולי להביא לפיצול רשמי בתוך הישיבה, בדומה לזה שאירע בסלבודקה בפולמוס תרנ"ז.

אישוש מפורש להשערה זו, בדבר הקשר בין העברת רוב הישיבה לז'טל לבין הימצאות גורמים אפוזיציוניים בתוך הישיבה, מופיעה במאמר שפורסם בעיתונות לאחר כשנה, בסיוון תר"ע (יוני 1910). מדובר במאמר ביקורתי ביותר אודות ר' יוזל וישיבתו בנובהרדוק, הכולל תיאור נדיר ומפורט (אף כי עויין ומגמתי) של סדרי הישיבה באותה תקופה, בכללם רוב הסטריאוטיפ המוכר של "שיטת נובהרדוק", תוך הדגשת המקום הדומיננטי שממלאים בישיבה זו לימוד המוסר, ריטואלי ה"בורסה" ועוד. כהנגדה לדומיננטיות זו, שנתפסה כשלילית בעיני כותב המאמר האנונימי, הוא טוען כי "לעומת זאת יש שם כתה אחת של בחורים, עם חתן המנהל בראש, שאינם נכנעים להמנהל והנהגתו, ומתרחקים מכל אלה ושוקדים רק על לימוד התורה [...] ביניהם יש בחורים מצוינים ואברכים מוסמכים להוראה, ובכל דבר הקשה להם בלמודם הם נמלכים עם חתן המנהל. המנהל איננו שבע רצון מזה, ולפרקים פורצת מחלוקת בין שני הצדדים, ולא אחת גרש המנהל את חתנו מה'ישיבה', עד שהיה האחרון מוכרח להימלט ל'זעטיל' מפני שלא יכול לעמוד בפני חמתו וקנאתו של ר' יוזל"⁸⁹. החתן האמור כאן, הריהו ללא ספק ר' אלתר שמואלביץ, שהתנגשותו הראשונה עם ר' יוזל נזכרה לעיל. מתברר שהלה הוסיף להיות קשור לישיבה ולחתנו, ויחד עם קבוצת תלמידים וותיקים שימש כגורם תסיסה המקדם את מעמדם של לימודי הגמרא הקלאסיים על חשבון לימוד המוסר, ומבקש לשמור על

88 לשם השוואה, מודעה אחרת, שפורסמה כמעט במקביל "ממנהלי הכולל והישיבה הק' דק"ק נאוהרדאק", מוסרת כי "כאשר נעתק חלק גדול מהכולל דפה לעיר זעטיל הסמוכה, לכן כל אברך או בחור שיחפרץ לבא להכולל דפה, יפנה בשאלתו או לנאוהרדאק או לזעטיל" (הד הזמן כ"א שבט תרס"ט גליון 27), עמוד השער). מודעה זו, ולא חברתה, היא שנכתבה על ידי הנהלה האמיתית של ישיבת המוסר; "האדרעססע הרשומה" בתחתיתה, היא זו של Ейзель Гурвицъ – יוזל הורביץ.

89 הד הזמן כ' סיוון תר"ע (שנה 4 גליון 132) עמ' 3. הכותב מציין שבישיבה "נמצאים כמאה וחמשים בחורים תורניים, ובהם כשלשים אברכים". לא ברור האם כוונתו שהאברכים מחוץ למניין; אם כך הוא, הרי שאומדן דומה מסר ר' יוזל עצמו שנתיים וחצי מאוחר יותר, במכתב מחורף תרע"ג (1913) בו תיאר כי בישיבתו "נותרו ת"ח לערך שני מאות אנשים, אברכים ובחורי חמד" (היימן, "מארכיונו של הרב משה אביגדור חייקין", עמ' קע"ה). אולם בהערכה שפורסמה בין שני התאריכים הללו, בתחילת תרע"ב (1911), נאמד מספר תלמידי ישיבת נובהרדוק בכמאה עשרים בלבד (הצפירה י"א תשרי תרע"ב [שנה 37 גליון 216] עמ' 3). אם נניח שוב שמדובר במניין הבחורים בלבד – דבר שאינו ברור – ושמספר תלמידי הישיבה בתקופה זו לא היה נתון לעליות ומורדות דרסטיות מדי שנה, מסתבר שאותם שלושים אברכים משנת תר"ע, היו חלק מ"כמאה וחמשים" הלומדים. אם כן, מספר התלמידים בנובהרדוק, התייצב באותן שנים סביב מאה ועשרים, בנוסף לכמה עשרות אברכים. כך או כך, יש להסיק כי דברי ר' יוזל בתרע"ג על "לערך שני מאות אנשים", הריהם כלליים בלבד.

אופיה המקורי של הישיבה כפי שהיה בתקופת הרי"מ עפשטיין; רק בסביבות תרע"א (1911), כשנה וחצי לאחר האירועים המתוארים כאן, עזב הר"א שמואלביץ סופית את נובהרדוק, כשלפי המסופר הוא נוטל עמו עשרות תלמידים שנמנו על תומכיו⁹⁰. הימלטותו הנזכרת לז'טל אינה קשורה לאפיזודת העברת הישיבה לאותה עיירה בשנת תרס"ט, אך התיאור כולו מחזק כאמור את ההשערה שאפיזודה זו נבעה מחשש לפילוג בתוך ישיבת נובהרדוק עצמה. אותה מודעה הנזכרת לעיל, בדבר מיסוד קשרי הר"א בורשטיין והישיבה, היתה אפוא חלק מהכנות הבסיס הלוגיסטי למהלך זה (בתמיכת הגורמים האופוזיציוניים בישיבה) – שלא הגיע לידי מימוש בפועל. בסופו של דבר, כאמור, גברה ידו של ר' יוזל, והר"א בורשטיין נאלץ לעזוב בפתאומיות את נובהרדוק, כפי הנראה בתחילת שנת תר"ע (1909).

אף אם האמין ר' יוזל שנצחונו זה יביא לשינוי גישתם של פרנסי נובהרדוק, ולכינון מחודש של יחס מקומי אוהד כלפי הישיבה, לא כך אירע בפועל. בחורף תר"ע (ינואר 1910), כמה חודשים לאחר עזיבת הר"א בורשטיין את רבנות נובהרדוק, נבחר לתפקיד זה ר' יצחק יעקב ריינס, מנהיג תנועת "המזרחי" וראש ישיבת "תורה ודעת" אותה הקים בשנת תרס"ה (1905) בעיר לידא (Lida), כ-50 ק"מ מצפון-מערב לנובהרדוק. כך דווח בעיתונות על ידי אחד מאנשי נובהרדוק, אברהם קלובאק:

"שאלת הרבנות נפתרה בעירנו: בהסכם כל העדה נבחר כאן למרא דאתרא הגאון רבי יצחק יעקב ריינס אב"ד דלידה. וגם ה"ישיבה" הגדולה אשר בלידה עוברת יחד אתו לעירנו, ובקרוב יתחילו לבנות כאן בית חומה גדול בסף ארבעים אלף רובל בעד בני הישיבה, אחרי אשר מצאו בני עירנו כר נרחב לבית גדול אשר כזה. ובשבוע זה יבוא הרב ריינס לשכון כבוד בעירנו"⁹¹

אנשי נובהרדוק הגיעו אפוא להסכמה עם הר"י ריינס, שהלה לא רק יתמנה לרבם אלא גם יעתיק לנובהרדוק את ישיבתו, שהיתה כידוע שונה מאד באופיה משיבתו של ר' יוזל. הסכמה זו מבטאת החרפה נוספת במערכת היחסים שבין ישיבת המוסר בנובהרדוק לבין הנהגת העיירה. בהתאם לכך, מסתבר שר' יוזל התנגד גם למינויו של הר"י ריינס, כפי שרומז במעורפל ר"ד

90 ראו עדותו של ר' מנחם מנדל שוק, אצל: מלצר, בדרך עץ החיים חלק א' עמ' 107. לאירוע זה מתייחסים כנראה גם זיכרונותיו של חיים זאקס, ("דער אַלטער פון נאַוואַרעדאָק"), המספר כי ר' יוזל האָט אַזוי באַליידיקט זיין איידעם, אַז אויך ער האָט געמוזט אַנטלויפן פאַר חרפה פון ישיבה, און מיט אים צוזאַמען זיינען אַוועק אַ גרויסער טייל ישיבה-לייט" (תרגום חופשי: ר' יוזל העליב את חתנו, כך שהיה מוכרח להוליך את חרפתו מן הישיבה, ויחד עמו עזבו גם קבוצה גדולה מתלמידי הישיבה"). עם זאת, קשה להניח כי בשתי ההתנגשויות המתועדות – בתרס"ח ובתרע"א – נבעה העזיבה מהשפלה פומבית, וייתכן שזאקס עירב בזכרונו בין העזיבה ההמונית בתרע"א לבין המעמד הפומבי בתרס"ח (ראו לעיל סביב הערה 47).

91 הד הזמן י"ז שבט תר"ע (גליון 12), עמ' 3. ראו גם שיר התהילה שהקדיש אליהו קופלמן לעיירה נובהרדוק, על "כי בחרת לך לרב גאון יעקב" – הוא יצחק יעקב ריינס (הד הזמן י"ב אב תר"ע [גליון 174] עמ' 3). על פועלו של הרב ריינס בישיבת לידא, ראו: שלמון, אם תעירו ואם תעוררו עמ' 266-286, בת-יהודה, איש המאורות עמ' 283-308.

כך: "...לר' יוזל יצא להיכנס במלחמה עם תושבי המקום גם ביחס למועמדים אחרים"⁹². ייתכן שלהתנגדות זו היה חלק בעיכוב הממושך שחל במימוש מינויו של הר"י ריינס לרב בנובהרדוק; למעשה, רק לאחר חמישה חודשים (!) מהבטחתו הנזכרת של קלובאק, דיווח "הרב מטעם" של נובהרדוק, שלום אייזנברג, על בואו בפועל של הר"י ריינס לנובהרדוק: "היום [4 ביולי, כ"ז סיוון] בא הלום הגאון ר' יצחק יעקב ריינס מלידה לקבל את משרת הרבנות בעירנו. קהל רב מיהודי המקום פגשוהו בקול המון חוגג ובתרועות שמחה"⁹³.

אך אפילו לאחר עיכוב ממושך זה, התברר ששמחת החוגגים מנובהרדוק היתה מוקדמת מדי: בסופו של דבר לא יצא מינויו של הר"י ריינס אל הפועל – והסיבה לכך במקרה זה לא היתה קשורה לענייניה הפנימיים של נובהרדוק, אלא לעיירתו הקודמת של הר"י ריינס, לידא. לדברי ר"ל מיימון (שהיה ממקורבי הר"י ריינס), הסיבה לביטול המינוי דה-פקטו היתה שאנשי לידא לא רצו שרובם המפורסם יעזוב את העיר, ולפיכך סירבו לשלוח אחריו לנובהרדוק את ספרייתו הגדולה, דבר שאילץ אותו לוותר על המינוי החדש ולשוב ללידא⁹⁴. רמזים עבים למעשה מעין זה, ולתרעומת שעורר הדבר בקרב אנשי נובהרדוק, מופיעים בהודעה שפורסמה בעיתונות על ידי עשרה מאנשי הנהגת העיר לידא, כחודש וחצי לאחר הודעתו הנזכרת של אייזנברג:

"בזמן האחרון החלו לבוא בפעם כפעם ידיעות בעתונים על דבר יציאתו של רבנו הגאון הגדול וכו' מוהר"י ריינעס שליט"א לנובהרדוק, והעברתו את הישיבה להתם. אנחנו, בני לידא, התיחסנו אל השמועות האלו כאל דבר שלא יצא לפועל ולא שמנו אליהן לב כהוגן. אולם אחרי כן ראינו כי אמנם יש אמת בשמועות הללו, וכי אמנם עומד המעשה הזה להעשות. אז פנינו לרבנו הגאון, ונודענו כי כבר הבטיח לעדת נובהרדוק לבוא ולשכן כבוד בתוכה. בשמענו כזאת לא שקטנו עוד, ונכביד על רבנו הגאון בדברים והשתדלויות להשאר אצלנו, אך רבנו לא נעתר לבקשותינו להשיב אחר את דברו. אז יגענו ומצאו אמצעים כאלה (נוסדים על אדני הצדק והיושר) אשר בהם הכרחנו את רבנו הגאון לבלתי עזוב אותנו ולהשאר על כס הרבנות בלידה גם לעתיד [...] ובכן, אפוא, להוי ידוע לכל כי רבנו הגאון נשאר בלידה כמתחלה, וגם הישיבה על תלה עומדת בלידה כבראשונה, וכל חדשה לא נהיתה. ובנוגע לקהל עדת נובהרדוק, הן בכל שעה נכונים אנו לענות לה לדין ולמלאת ככל אשר יושת עלינו לכפר את פניה"⁹⁵.

פרשת מינויו המתעכב של הר"י ריינס לרבה של נובהרדוק, נמתחה אפוא על פני למעלה מחצי שנה, מאמצע החורף ועד שלהי הקיץ של שנת תר"ע. לכל אותה תקופה, ומספר חודשים

92 תנועת המוסר חלק ד' עמ' 202. "מועמדים אחרים" – מלבד הר"א בורשטיין והר"מ קרקובסקי (כדלהלן).

93 הד הזמן י"ב תמוז תר"ע (גליון 150), עמוד השער.

94 שרי המאה חלק ו' עמ' 155. לפי הסבר זה, ייתכן שהעיכוב בן חמשת-החודשים בין ההודעה על המינוי לבין ההגעה לנובהרדוק, מקורו במשא ומתן של הר"י ריינס עם הנהגת לידא על תנאי העזיבה.

95 הד הזמן כ"ד אב תר"ע (שנה 4 גליון 184), עמוד השער. ההדגשה – שלי.

נוספים לאחריה, נותרה נובהרדוק ללא רב מכהן. לבסוף, בשנת תרע"א (1910), נבחר לתפקיד זה ר' מנחם קרקובסקי, שניהן לפני כן בחסלביץ.⁹⁶

ו. פרשת ישיבת "תורה ודעת" בנובהרדוק

הר"מ קרקובסקי לא היה ידוע כמתנגד תקיף לתנועת המוסר, אך מערכת היחסים שניהל עם ר' יוזל וישיבתו, היתה דומה מאוד לזו של הר"א בורשטיין, כשהגורם העיקרי לחיכוכים היתה החלטת הר"מ קרקובסקי במהלך שנת תרע"א (1911) להקים בנובהרדוק ישיבה חדשה לצעירים – ובהמשך גם "קיבוץ" לבוגרים.⁹⁷ משמעותה של החלטה זו מתחדדת לאור העובדה שכמעט במקביל לבואו של הר"מ קרקובסקי, החליטה גם ישיבת המוסר בנובהרדוק לייסד במקום "מכינה" לצעירים, בצמוד "להישיבה הגדולה דפה"⁹⁸; לא ברור האם החלטה זו התקבלה לפני החלטתו המקבילה של הר"מ קרקובסקי, או שמא בעקבותיה, אך אין ספק שהקמת שני מוסדות נפרדים המתחרים על אותה קבוצת גילאים, באותו מקום ובאותו זמן, הריהי מתכון ודאי להיווצרות מערכת יחסים מתוחה בין ראש הישיבה הוותיקה לבין הרב החדש. ייתכן שחיכוכים אלה אף היו בין הגורמים לכך שאותה "מכינה" מתוכננת של ישיבת המוסר, הוקמה לבסוף לא בנובהרדוק אלא בברנוביץ.⁹⁹

96 הר"מ קרקובסקי, יליד תר"ל (1870), למד בוולוז'ין של הנצי"ב, כיהן מתרנ"ה (1895) בעיירה טימקוביץ' (הסמוכה לסלוצק, כ-100 ק"מ מדרום-מזרח לנובהרדוק) ובהמשך נתמנה לרב בחסלביץ' שבצפון-מזרח רוסיה הלבנה. היה חתנו של ר' אליהו פיינשטיין מפרוץ'ין, וגיסו של ר' משה ב"ר חיים סלובייצ'יק. בסביבות תרע"ז-תרע"ח (1917) עבר מנובהרדוק לוילנה, בה נתמנה ל"מגיד משרים", ושם ישב עד פטירתו הפתאומית בחשוון תר"ץ (1929). בתרע"א נדפס חלק מספרו 'עבודת המלך' על משנה תורה לרמב"ם, ובתרע"ו נדפס ספר דרשותיו מתקופת ווילנה, 'ארזי הלבנון'. ראו עוד: גוטליב, אהלי שם עמ' 78; בלזר וזסלנסקי (עורכים) שערי ציון חוברת היובל, שנה י' גליון א'-ד', ירושלים, תשרי-טבת תר"ץ, עמ' ק"י; ר"מ צינוביץ', אישים וקהילות, תל אביב תש"ן, עמ' 205-207; ד' ליפץ ואחרים (עורכים), יהדות ליטא חלק ג', תל אביב תש"ך, עמ' 88.

97 ראו דברי ר"ד כץ: "לבסוף נתקבל לרב העיר ר' מנחם קרקובסקי [...] ר' יוזל בא אתו לידי הסכם מוקדם שלא יקים ישיבה שניה בנובהרדוק, אבל לאחר שר' יוזל לא נתן לו דריסת רגל בישיבתו, יסד ישיבה אחרת [...] ותלמידים רבים נמשכו אחריו. במשך הזמן נפלו חיכוכים רבים בינו ובין ר' יוזל..." (תנועת המוסר חלק ד' עמ' 202-203).

98 ראו המודעה מאת הנהלת הישיבה, הד הזמן י"ב שבט תר"ע (גליון 24) עמ' 4, וכן ט"ו שבט (גליון 26). מכינה זו, לפי התוכנית, תכיל ארבע כיתות בהן ילמדו תורה "בסדר נכון עפ"י חוקי התורה ורוח הזמן" (1). ייסוד המכינות הללו, אגב, היה בבחינת הסנונית הראשונה להבניית החלוקה הגילאית המוכרת כיום בעולם הישיבות, של "ישיבה קטנה" ו"ישיבה גבוהה". עד תחילת המאה העשרים חלוקה כזו לא היתה קיימת, וכל ישיבות ליטא הכילו מינון מסוים של בני נוער (13-17) לצד הבחורים הבוגרים. שינוי זה, המצטרף לחלוקת ה'חדר' המסורתי לכיתות לפי שכבות-גיל, משקף ללא ספק הפנמה של נורמות פדגוגיות ממוסדות החינוך בחברה הסובבת בכלל ובתנועת ההשכלה היהודית בפרט.

99 כפי שמלמדת מודעה זוהי כמעט-לחלוטין, שפורסמה כחודשיים מאוחר יותר (הד הזמן ו' ניסן תרע"א [גליון 68] עמ' 4, וכן ח' ניסן [גליון 70]). ההבדל בניסוח שתי המודעות, מלבד החלפת שם המקום, הוא שבזו האחרונה הומרה "רוח הזמן" לנוסח השמרני "נמוסי דרך ארץ", וכן נשמטה האמירה שהישיבה תתנהג "בהשגחה נאה ומועילה". יש לציין כי התאריך הידוע לייסוד הישיבה בברנוביץ, הוא תרס"ז

העימות שהתעורר בין הר"מ קרקובסקי לבין ר' יוזל, נבע לא רק מעצם הקמתה של ישיבה מתחרה שאינה בעלת אוריינטציה "מוסרניקית", אלא גם מכך ששיבה חדשה זו, שנקראה "ישיבת תורה ודעת", עוצבה בהשראה מובהקת של ישיבת הר"י ריינס בלידא (שנקראה אף היא באותו שם), וכמוה שולבו בה לימודי חול ותוכנית לימודים מודרנית לצד זו המסורתית – דבר שהקנה לה אופי וייעוד שונים בתכלית מאלה של ישיבת המוסר השכנה¹⁰⁰. כך לדוגמא תיארה מודעה שפורסמה בעיתונות באביב תרע"ב (1912) על ידי ועד הישיבה החדשה:

"בנאוואהרדאק (פ. מינסק) נפתחה לפני חצי שנה, ברשיון הממשלה, ישיבה בעלת שש מחלקות [=כיתות], בה נלמדים: גפ"ת [=גמרא, פירוש רש"י ותוספות], שפתנו הלאומית וידיעות כלליות בקורס של מחלקות גמנסיה. לע"ע מתקבלים תלמידים רק אל 3 מחלקות. הישיבה עומדת תחת השגחת הרה"ג דעירנו, מר מ. קראקאווסקי, והרב ש. אייזנברג. ע"ד הפרטים לפנות ע"פ האדריסה..."¹⁰¹.

בפועל, על אף צביונה ה"גימנזיסטי" הבולט של מודעה זו¹⁰², מקורות מקבילים מלמדים שהיה מדובר בישיבה בעלת צביון מסורתי יותר, אשר לימוד הגמרא הקלאסי תפס בה את עיקר הנפח (בזמן ובחשיבות) – ועם זאת, אכן למדו בה גם לימודי חול, והיא פעלה באישור הממשלה¹⁰³. כך עולה לדוגמא ממודעה שפורסמה הישיבה שנה מאוחר יותר, בה הוצגה תוכנית

או תרס"ח (1907. ראו: א' בן מרדכי, "מתיבתא רבתא 'אהל תורה' דברנוביץ", בתוך: מירסקי (עורך), מוסדות תורה באירופה, עמ' 329; מ' ברוזובסקי, "ברנוביץ התורנית והחסידית", בתוך: א"ש שטיין [עורך], ברנוביץ – ספר זכרון, תל אביב תשי"ד, טור 233). גם לכשנקבל תיארוך זה, יש להסיק שאותו מוסד שהוקם ב-1907 לא החזיק מעמד, וב-1911 הוקם שנית.

100 העובדה שהישיבה בנובהרדוק נוסדה בהשראת ישיבת לידא, צוינה גם על ידי פ' שפירא בדו"ח של 'חברת מפייצי השכלה' (פורמן, "החדר היום – החדר בליטא", עמ' 319). עם זאת יש להדגיש כי השם "תורה ודעת" לא היה בלעדי לישיבת לידא או מזוהה דווקא עמה. בתי ספר בשם זה התקיימו זמן רב לפני הקמת ישיבה זו, בביאליסטוק ואחר כך בלודז', וכן בוורשה, מינסק ובמקומות נוספים; ובמקביל לישיבה בנובהרדוק הוקמה גם בטבריה שבצפון ליטא ישיבה בעלת שם זהה. ביטוי זה, המופיע לכל אורך התקופה בהקשרים רבים, שימש כסיממה המייצגת מסר ורוח מסויימים (שילוב השכלה כללית לצד ידיעת התורה), ולא ככינוי שידוע על שמו של מוסד מוגדר.

101 הזמן י"ט ניסן תרע"ב (ווילנה, גליון 68) עמ' 6. ראו גם המודעה ב"ב שבט תרע"א (גליון 24) עמ' 4. השוואה פשוטה של המידע המובא להלן עם חוברתו של הר"י ריינס, שני המאורות, זכרון בספר חלק ב', ממחישה את הדמיון הבולט בין ישיבת לידא לבין ישיבת הר"מ קרקובסקי. יצוין, בהקשר זה, כי על פי חוקי רוסיה דאז, במוסדות חינוך שפעלו ברשיון היתה חובת לימודים כלליים בארבע או חמש המחלקות הראשונות, ורק לאחר מכן היה רשות ללמוד לימודי קודש בלבד (ראו שני המאורות, שם, עמ' 15).

102 דבר הניכר למשל בכינויו של הרב מטעם, שלום אייזנברג, כ"הרב", בעוד הר"מ קרקובסקי קרוי "מר". ייתכן ששני האישים הללו ביקשו לעצב את אופיו של המוסד כל אחד בכיוונו-הוא, והמודעה הנוכחית מבטאת בעיקר את רוחו של אייזנברג; אלא שבפועל, אין כל עדות נוספת למעורבות כלשהי של אייזנברג בענייני ישיבה זו.

103 ראו המודעה בהצפירה י"ב ניסן תרע"ד (שנה 40 גליון 73) עמ' 4, בה נכתב כי שאיפת הישיבה "לתת לחניכיה חנוך עברי ע"פ רוח החרדים במלא רוחב המשמעות, ועם זה להכניסם נגד עתידם בצאתם לעולם

לימודים זהה, שלצידה נוספה הדגשה כי "אולם העיקר הוא למוד הגמרא", וכן ש"על זה ישנה השגחה מעולה מאת מרן הרב הגאון הגדול ר' מנחם קראקובסקי שליט"א. התכנית מתחלת מראשית התפתחות בגמרא, ונגמרת בלמוד עצמי בגמרא ותוספות"¹⁰⁴.

הר"מ קראקובסקי היה אחראי אפוא על אופיו הישיבתי של המוסד החדש; מי שפעל לצידו והיה ממונה על ניהולו הפדגוגי של המוסד, היה איש נובהרדוק יצחק מירסקי¹⁰⁵. עבודתם המשותפת באה לידי ביטוי במודעה שפורסמה בערב חג הפסח תרע"ג (1913), ובה פרוגרמה חינוכית מפורטת של אותה ישיבה לצעירים; פרוגרמה זו יכולה לשמש כדגם השוואתי לצבינון של ישיבות נוספות מן הדגם החדש – המשלב לימודי חול לצד לימוד התורה המסורתי – שקיומן נעשה לגיטימי למדי ברוסיה בעשור השני של המאה ה-20. רלוונטית במיוחד לענייננו, במודעה זו, היא הידיעה שנמסרה בה על הקמת "קיבוץ" ישיבתי לבחורים מבוגרים, שיעסקו בלימוד תורה בצורה בלעדית:

"...בדבר קבלת תלמידים אל ישיבתנו לזמן הבע"ל, ישיבתנו זקפה על עצמה את החיוב להקנות לחניכיה, בצד למוד תורתנו הק' – שאצ"ל שזהו עיקר פעולתה – גם למוד לשוננו וידיעות כלליות בתכנית רחבה, הנחוצות לכל אדם בעולם המעשה [... מלבד כל אלה עומדת ישיבתנו תחת השגחתו הקרובה של מרן הרב הגאון

המעשה [...] מתוך שקידתה הנמרצה של ישיבתנו על תקנת חנוך בנינו [...] אינה נמנעת להכניס תקונים מועילים בנוגע לחנוך ולשכלול שטת הלימודים" (המודעה פורסמה שוב בגליונות י"ח ניסן, כ"ד ניסן). כדוגמה לשמרנותה היחסית של ישיבה זו, ציין פ' שפירא בדו"ח של 'חברת מפיצי השכלה' משנת תרע"ג (1912), כי "מועצת הממונים של הישיבה, שיושבים בה בעלי הבתים המתקדמים ביותר, פסלה לשימוש את ההיסטוריה של ש' דובנוב בתרגום עברי, בגין המשפט [=הנוגע לקריעת ים סוף], 'אז נשבה רוח גדול ומי הים יבשו'. דובנוב הוחלף ב[זאב] יעבץ..." (פורמן, "החדר היום – החדר בליטא", עמ' 319-320).
104 הצפירה ה' ניסן תרע"ג (שנה 39 גליון 78) עמ' 4, וכן הזמן ט' ניסן תרע"ג (גליון 78) עמ' 4. ההבדלים באופן התיאור את הר"מ קראקובסקי, ממחישים היטב את ההבדל במגמת שתי המודעות. במודעה נוספת הורחבה היריעה בעניין: "בנוגע לאופן מהלך הלימודים בישיבה, מודיע הועד: הישיבה שלנו חושבת לעיקר את הלימוד ואת השקידה בגפ"ת. אמנם התכנית מקפת גם לימוד הלשון העברית וגם ידיעות כלליות בקורס של 4 מדרגות גימנאזיה [...] אולם העיקר – אינו זו ממקומו, ועיקר הלימוד אשר אליו צריך התלמיד להקדיש את עתו, במידה הראויה לזה, הוא לימוד תורה". ועל זה ישנה השגחה מעולה מאת מרן הרב הגאון ר' מנחם קראקובסקי שליט"א העומד בראש..." (הצפירה ה' תשרי תרע"ג [שנה 38 גליון 199] עמ' 4, ובנוסף מקוצר מעט בהזמן ז' תשרי תרע"ג [גליון 199], עמ' 4).

105 יהושע יצחק מירסקי, מחנך ציוני וסופר, נולד בשנת תר"ל (1870). לפועלו בניהול הישיבה סייעה אשתו, שרה רטנר (בנם הוא המשורר וחוקר הפיוט אהרן מירסקי [נובהרדוק תרע"ד – ירושלים תשס"א]). לאחר מלחמת העולם הראשונה הקים מירסקי בית ספר יסודי בשם "מזרחי", אותו ניהל עד לכיבוש הסובייטי ב-1939. נספה עם שאר יהודי נובהרדוק בשנת תש"ב (1942). ראו עוד: יפה, בגיטו נובהרדוק, עמ' 56-60. פועלו בהקמת וניהול ישיבת הר"מ קראקובסקי, מתואר שם כך: "שנתיים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, הקים בנובהרדוק ישיבה שנשאה את השם 'תורה ודעת', אשר זכתה בברכתו של רבה הידוע של העיר באותה העת, הרב מנחם קראקובסקי. היתה זו ישיבה יחידה במינה, פורצת דרך בעולם הישיבות של אז, שהרי שולבו בה תורה והשכלה" (עמ' 56).

כש"ת מנחם קראקובסקי שליט"א, והודות להשפעתו והשתתפותו בבחינות, ולסדרים הטובים השוררים בישיבתנו, הצטיינו התלמידים בהנהגה ישרה, בשקידה ובהבנה [...] והננו מודיעים שמרן הגאון יסד בעירנו קבוץ של בחורים המקדישים את חילם רק לאורייתא, הודות להשפעתו הבלתי פוסקת של רבינו הגאון לעורר בלב הבחורים את השקידה והמסירות אל הלמוד, ושתי פעמים בשבוע הוא קורא לפניהם שיעור "בפלפולא דאורייתא", ובשביל זאת מלאו הבחורים את חובתם למיגמר ולמסבך עפ"י "הטעם העליון" [...] לקובץ [=לקיבוץ] הנ"ל יסופחו בחורים לזמן הבע"ל רק במספר מצומצם (לפי ערך האמצעים), ורק בחורים כאלה שכבר רכשו להם ידיעות רחבות בתלמוד ומפרשיו ובאו רק לשם השתלמות"¹⁰⁶

בעקבות הקמת "קיבוץ" זה, נוצרה אפוא זירת התמודדות ישירה מול ישיבת המוסר הוותיקה של ר' יוזל. להחרפת המצב תרמה העובדה כי מלבד היריבות האידיאולוגית, היה מדובר גם במאבק חזיתי על אותם תלמידים פוטנציאליים, הבאים מאותה שכבת גיל ומאותן קהילות ליטאיות. ביטוי אופייני למאבק מופיע בהודעה שפרסמה ישיבתו של הר"מ קראקובסקי עבור מתעניינים צעירים, בה נמסר בין השאר, בלשון של רמיזה, כי "כדי להימנע מאי נעם אנו מעוררים את התלמידים לבלתי שים לב לעצותיהם ולהצעותיהם השונות של בני הקבוץ המוסרי שבעירנו, שיפגשום בדרך. כמובן, רק כונה בלתי רצויה מדברת מתוך פיהם ואין לחוש להם כלל ולהתענות אחריהם"¹⁰⁷. מודעה זו רומזת לנסיגות שהיו מצד בחורי ישיבתו של ר' יוזל להעביר אליהם חלק מן הרכש הטרי של ישיבת הר"מ קראקובסקי. תיאור אופייני של התופעה נמסר לימים על ידי חתנו של ר' יוזל, ר' אברהם יפה'ן:

"דכירנא כשגם בנאוההרדק נפתחה ישיבה של "תורה והשכלה" לפי החתף של התקופה התסוסה ההיא, הגיע לשיבה ההיא תלמיד בעל כשרון גדול שאביו הרב שלחו שמה, ובמכתבו על יד בנו כתב בזה"ל: בני כבר טעם במדה גדולה מעץ החיים, וכעת רוצה לטעום גם מעץ הדעת... ואמנם תלמידי הסבא ז"ל שהיו בולשים אז על כל תלמיד חדש הבא העירה וכו', הקדימו והביאו את התלמיד הנ"ל לפני אדמו"ר [...] "

106 הזמן י"ד ניסן תרע"ג (גליון 82), עמ' 6, ושם פרטים טכניים וכלכליים נוספים אודות ישיבה זו. למודעה דומה חצי שנה לאחר מכן, ראו גליון י"ג תשרי תרע"ד (גליון 218), עמ' 4, שם נמסר כי הישיבה "כבר זכתה לשם טוב בסדריה הנכונים והשפעתה הטובה על חניכיה", ושבתו זמן סיים "המחזור הראשון בידיעות הגונות, ועבר אל הישיבה" של הר"מ קראקובסקי, היינו ה"קיבוץ" הנזכר, שבו עוסקים הבחורים המבוגרים בתורה לבדה. במודעה נוספת מאביב תרע"ג, נאמר כי המבקשים להצטרף ל"קיבוץ" נדרשים "לפנות מראש במכתב לרבינו הגאון, ולכשיקובלו – יקבלו תשובה. עליהם לשלוח תעודה של הרב דעירם על ידיע(ד)תם הרחבה בתורה והנהגתם הישירה..." (הזמן י"א ניסן תרע"ג [גליון 80], עמ' 4).

107 הצפירה י"ב תשרי תרע"ד (שנה 39), עמ' 4, ושוב בכ' תשרי תרע"ד (גליון 227) עמ' 6, ושוב בגליון שלמחרת, ובמקביל בנוסח מקוצר מעט בהזמן י"ג תשרי תרע"ד (גליון 218) עמ' 4, ושוב בגליון י"ט תשרי.

ולאחר אריכות הדברים ועיון מעמיק הכריע התלמיד הנ"ל להשאיר בישיבת המוסר של נאוההרדק והתמסר לעבודת המוסר בכל כולו¹⁰⁸

עדות נוספת על תופעת 'חטיפת' התלמידים, מזווית אנשי הצד השני, פורסמה בשלהי תרע"ג (1913) על ידי ר' יצחק מירסקי, "בשם מנהלי הישיבה" של הר"מ קרקובסקי, ובה תוארו הדרך הטכנית של ביצוע ה'חטיפה' והבעיות שנגרמו בעקבותיה לישיבת הר"מ קרקובסקי:

"הנהלת הישיבה 'תורה ודעת' בנאוההרדק פ' מינסק, מפרסמת בזה תשובה כללית על מכתבי התלונה המתקבלים בישיבה מאת הורים, על שאינם מקבלים מאתנו שום ידיעה בדבר מצב הלמוד של בניהם למרות הבטחתנו. לאמר: התלמידים – בניהם, אינם נמצאים כלל בישיבתנו, כ"א [=כי אם] בהקבוצ' הנועד למוסר שבעירנו; בתחלת הזמן הזה קם העומד בראש הקבוצ', ר' יוזל הידוע, ויבהל את חלוציו אל התחנות הסמוכות לעירנו לקדם את הצעירים הבאים אלינו. ובתחבולות של ערמה ופלסתר משכו אחריהם את התלמידים התמימים וקלי הדעת ביותר, שנסעו במחשבה להספח לישיבתנו. ומפני שמטעמים ידועים לא קבלנו בזמן העבר תלמידים כאלה שנספחו פעם אחת אל הקבוצ' המוסרי, משום זה לא יכלו בניהם המוטעים להכנס אל ישיבתנו גם אחרי עמדם על טעותם ואחרי פנותם אלינו בדבר הכניסה"¹⁰⁹

אפיוזודה זו ממחישה היטב את מערכת היחסים הבעייתית שהתקיימה בין ר' יוזל ומוסדותיו בנובההרדוק לבין רב העיירה, הר"מ קרקובסקי, והישיבה שהקים. הסכסוך בין הצדדים פגע חמורות בישיבת המוסר של ר' יוזל, וחסל למעשה את הסיכויים שלאחר עזיבתו הסופית של ר' אלתר שמואלביץ, כמעט במקביל להגעת הר"מ קרקובסקי, ישובו ענייניה של ישיבת נובההרדוק להתנהל על מי מנוחות. ר"ד כץ מאריך לתאר את ההתנגשויות התכופות שהתרחשו בין שתי הישיבות היריבות, אשר בחלק מן הזמן אף הצטופפו זו לצד זו באותו בית מדרש; עובדה זו, לדבריו, "גרמה לר' יוזל צער רב, עד שהחל לחשוב, כפי שמספרים, לקחת אתו כשנים עשר בחורים מבחירי הישיבה ולעלות לירושלים"¹¹⁰.

108 ר"א יפה'ן, "חזיתיה מאחורי", בתוך: שרה יפה'ן [בת ר' יוזל, תרמ"ד-תשמ"ד] ואחרים (עורכים), ספר זכרון – זכור לאברהם, בני ברק תשל"ב, עמ' ז'. ייתכן שהתלמיד בו מדובר כאן הינו ר' יצחק וולדשיין, שהגיע לנובההרדוק כדי ללמוד בישיבת הר"מ קרקובסקי, אך כפי שסיפר בעצמו, לאחר שהניח את חפציו בביתו של הרב, "כמתוך סקרנות הלך לבקר ולתהות על קנקן הישיבה שהתנהלה ע"י אדמו"ר [=ר' יוזל] [...] ולבו נמשך להישאר בישיבת אדמו"ר"; ר' יוזל אף שכנע אותו שלא לחזור לקחת את חפציו מבית הר"מ קרקובסקי, מחשש שמא הלה ישפיע עליו לבטל את החלטתו (זייצ'יק, המאורות הגדולים עמ' רכ"ט פסקה קס"ב).

109 הצפירה כ"א אלול תרע"ג, שנה 39 גליון 207, עמ' 4. ה"טעמים הידועים" להחלטה שלא לקבל תלמידים שהספיקו לבקר ולו פעם אחת בישיבת המוסר, פירושם כנראה החשש שתלמידים אלה גויסו מעתה לשמש "סוכנים כפולים" שיפעלו להעברת תלמידים נוספים אל ר' יוזל.

110 כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 203. ראו גם פולמוס המוסר עמ' 257, שם הוא מתאר כי "במשך כל השנים שררו ביניהן יחסים מתוחים מאד, ואף אירעו התנגשויות חמורות". השוו תיאור שפורסם בשנות השלושים: "פעם אחת קרה שאחד מגדולי הרבנים [=הר"מ קרקובסקי] התנגד לשטתו, ועשה ישיבה בעיר

אישוש לכך שהמחלוקת החדשה אכן הניעה את ר' יוזל לנסות לעזוב – שוב – את נובהרדוק ולהעביר את ישיבתו למקום אחר ומרוחק, מופיע בתיאור עיתונאי מאביב תרע"ב (1912), המוסר כי "הישיבה המוסרית שבעיר נאווההרדוק מחפשת לה מקום אחר מפני צרתה: הישיבה המתוקנת שנוסדה שם. ורק בעלי החובות שלה, שנושים בה באלפים רובל, אינם נותנים להישיבה הקדושה לזוז ממקומה עד שתשלם את החוב"¹¹¹.

ביך כך ובין כך, לאחר מאבק ממושך שפגע כאמור בשני הצדדים, הכירו השניים כפי הנראה בקיומו הלגיטימי האחד של השני¹¹²; ור"ד כן מספר שלאור נזקי המחלוקת הסכים לבסוף ר' יוזל שכשתסתיים הקמת בניין חדש עבור ישיבתו, יצאו תלמידיו מבית המדרש הגדול שבו שכנו גם תלמידי הר"מ קרקובסקי¹¹³. אך תהליך הסדרת קיומן של שתי הישיבות השכנות נקטע לבסוף עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בסוף שנת תרע"ד (אוגוסט 1914).

נוברדק מסודרת עם למוד השכלה, וכמובן היתה זאת למפריע לישיבתו הנברדקאית, ובא אליו הרב ר' יוסף יוזל עם כמה מגדולי תלמידיו בחג הסוכות, ודברו הרבה בדברי תורה והתפעל הרב מגדלות תלמידיו בתורה, וכה נסתבב הדבור על התנגדות הרב להישיבה, עד שיצא ר' יוסף יוזל במחאה עצומה נגדו ובהתרגשות ובכעס עזב הוא עם תלמידיו את בית הרב... (מוסרי, "מגדולי ישראל", דרכנו שנה ב' גליון מ"ד, עמ' י"א. הוא מוסיף כי ר' יוזל עשה זאת באופן שהשאיר פתח להתפייסות).

111 הצפירה י"ד אייר תרע"ב (שנה 38 גליון 36) עמ' 3. הכותב האנונימי מגלה עוינות מובהקת לעולם הרבנות והישיבות, אך מרבית העובדות שבדבריו תואמות את הידוע לנו ממקומות אחרים. בהמשך הוא מספר כי כשהשמועה על כך הגיעה לסטופין, שעד לאחרונה אירחה את ישיבת מיר (שגלתה ממקומה בתרע"א עקב שריפה במשכנה) וכעת נותרה ללא ישיבה, עורר רב העיר – ר' יואל סורוצקין – את תושבי העיירה לממן את חובותיה של ישיבת נוברהרדוק כדי להעבירה לסטופין. הכותב טוען שהסיבה לביטול תוכנית זו היתה הפטריוטיות שהתעוררה בקרב אנשי נוברהרדוק כששמעו על נדבנותם של אנשי סטופין, וכך כוסו חובות הישיבה והיא יכלה להישאר במקומה. אלא שתיאור זה אינו מתקבל על הדעת, מאחר שכזכור לא החובות הכספיים היו הסיבה לרצונו של ר' יוזל לעזוב את נוברהרדוק.

112 ראו: כן, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 325, וכן עמ' 204. גם בתיאורו של "הרב מוסרי" (לעיל הערה 108), נאמר כי "והסוף הי' שנעשה שלום ביניהם". עובדה ראויה לציון, היא שעל אף המתחות הנזכרות בין מירסקי לבין ר' יוזל הידוע" כלשונו, הרי שכאשר לאחר המלחמה ביקשו תלמידי ר' יוזל לחדש את פעילות הישיבה בנובהרדוק, והתעוררה התנגדות לכך בקרב בני העיירה "בשל הליכותיהם המיוחדות של בחורי הישיבה ונסינותיהם [בעבר] להתערב בענייני הרבנות והנהגת הקהילה", הרי שר' יצחק [מירסקי], שלימוד התורה היה יקר בעיניו, בלט מאד בקרב הפעילים שביקשו לשכנע את הגורמים הקובעים בקהילה לאפשר את חידוש פעילותה של הישיבה בעיר, תוך הבטחת ראשיה להימנע ממעשים שהביאו לאותה ההתנגדות, ואכן הישיבה שבה לפעול בעיר, ור' יצחק אף סייע לה במהלך קיומה, והתרים לטובתה את מתפללי בתי הכנסת בעיירה (יפה, בגיטו נוברהרדוק, עמ' 58). התפייסות דומה חלה גם אצל הר"מ קרקובסקי: ר"ד כן מספר כי כשהגיעו תלמידיו של ר' יוזל לנובהרדוק כדי לחדש בה את הישיבה, העניק להם חלה – שכבר היה בוילנה – מכתב המלצה (פולמוס המוסר עמ' 281).

113 תנועת המוסר חלק ד' עמ' 325. הר"מ קרקובסקי, כנזכר לעיל, עזב את נוברהרדוק בשנת תרע"ז-תרע"ח (1917); עובדה הטעונה בירור, בהקשר זה, היא הרישום הקלוש שהותירו הוא והישיבה שלו בספרות הזכרונות של אנשי נוברהרדוק. בספרו של א' הרכבי משנת תרפ"א, נאווהרדאק, אין הוא מופיע כלל (רשימת הרבנים מסתיימת ברי"מ עפשטיין), וגם בפנקס נאווהרדאק, שנערך לימים במדינת ישראל, הוא נזכר מעט מאד. ייתכן שעזיבתו את נוברהרדוק, בנסיבות שאין אנו יודעים עליהן דבר, הותירה משקעים

מלחמת העולם, שגרמה להעתקת מוקד פעילותו של ר' יוזל מנובהרדוק (Gomel), ובהמשך לקייב, בה נפטר בכסלו תר"פ, דצמבר 1919), שינתה פעם נוספת את פניה של ישיבת המוסר שלו, והיא שהביאה למעשה להפיכת "נובהרדוק" לתנועה של ממש. רק מתקופה זו ואילך ניתן לדבר בפועל על המתכונת המוכרת של רשת-ישיבות על-אזורית, בעלת מרכז והיררכיה ארגונית מסודרת, הפזורה על פני חלקים נרחבים ממזרח אירופה¹¹⁴. כך נמסר בפתח החוברת הראשונה שנדפסה מתורתו של ר' יוזל, בשנת תרע"ח (1918): "מפני סבות הזמן נתחלקה הישיבה לכמה מקומות [...] וב"ה בכל מקום נתרבה מספר הלומדים"¹¹⁵, וביתר פירוט בהקדמה לחוברת נוספת שיצאה באותה שנה: "כאשר מסיבות הזמן נתחלקה הישיבה, ונמצאים במספרם אחד עשר מקומות המתנהגים על פי רוח אחד, תשעה ישיבות נמצאים בגבול הזה [=רוסיה] ושני ישיבות נמצאים בגבול השני [=גרמניה, בזמן המלחמה] בנאואראדק ובאראנאוויץ..."¹¹⁶.

תנופה נוספת בתולדות ישיבות נובהרדוק החלה בשנים תרפ"ב-תרפ"ג (1922), עם העתקת מרכז-הכובד של הפעילות לשטח פולין העצמאית כתוצאה מרדיפות השלטון הקומוניסטי ברוסיה. בפתח תקופה זו נוסדו בהדרגה המרכזים המפורסמים בביאליסטוק (Bialystok) של ר' אברהם יפהן, וורשה (Warsaw) של ר' אברהם זלמנס ומזריץ' (Miedzyrzec Podlaski) של ר' דוד בליאכר, ולצידם המרכזים בפנינסק (Pinsk), שהשתייכה גם היא לפולין בין מלחמות העולם של ר' שמואל וינטרויב, וכן בלטביה – דווינסק (Daugavpils) של ר' דוד בודניק¹¹⁷. התרחבותה של רשת הישיבות, שנקראה "בית יוסף" על שמו של ר' יוזל וכללה עשרות סניפים

בקרב אנשי העיירה.

114 לפני המלחמה התקיימה בעיקר רשת הכוללים בצפון ליטא ובאיזור נובהרדוק, שהוקמו עוד בתרנ"ו (1896), כדלעיל. על קורות ישיבת נובהרדוק במהלך מלחמת העולם ולאחריה, ראו: קליבנסקי, הישיבות הליטאיות במזרח אירופה, עמ' 93-95, 76-80. ראו גם: נקריץ, "ישיבות בית יוסף דנובהרדוק", עמ' 255-260; כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 247-249, 210-212; וכן בזיכרונותיו של זילברג, בתוך: אטקס וטיקוצ'ינסקי (עורכים), ישיבות ליטא פרקי זכרונות, עמ' 370.

115 ר"י הורביץ, מדרגת האדם בתקופות העולם, פולטבה תרע"ח, גב השער. עצם יוזמת ההדפסה של 'מדרגת האדם', הריהי מאפיין מובהק של התמורות שהפכו את "נובהרדוק" מישיבה ושיטה מקומית לתנועה על-אזורית. זמן קצר לאחר סיום הדפסת החוברת הללו, החל להתפרסם ביטאונה של תנועת "בית יוסף – נובהרדוק", אור המוסר.

116 הנ"ל, מדרגת האדם בתיקון המדות, פיעטרקוב תרע"ח, עמ' 2 (ההדגשה – שלי). ראו גם ההקדמה לחוברת שנדפסה לאחר פטירת ר' יוזל, מדרגת האדם ביראה ובאהבה, פיעטרקוב תרפ"ב, עמ' 8: "כמו שידוע אשר בעת המלחמה באמצע סערת הנסיונות, הי' רץ כצבי ויסד ברוסיה ובאוקריינא יותר מארבעים ישיבות...".

117 דיון מפורט בתנועת נובהרדוק בין מלחמות העולם, נמצא אצל קליבנסקי, הישיבות הליטאיות במזרח אירופה, עמ' 262-267, 136-152. ראו גם: נקריץ, "ישיבות בית יוסף דנובהרדוק" עמ' 265-270; כץ, תנועת המוסר חלק ד' עמ' 227-229 (הוא כותב כי עיסוק נרחב בישיבות נובהרדוק יבוא בכרכים נוספים של ספרו – אך כאלה לא הופיעו); סורסקי, מרביצי תורה ומוסר חלק ד' עמ' קכ"ד-קמ"ג; וכן המידע הפזור לאורך: [חמו"ל], בסופה ובסערה, עמ' קכ"א-רצ"ג.

ואלפי תלמידים, הביאה אמנם למיתון מסויים של המגמות הרדיקליות שרווחו בה בשנותיו האחרונות של ר' יוזל, אך מאפייניה הייחודיים והמבנה הארגוני ההדוק שלה הותירו אותה כתופעה מובחנת ונפרדת משאר ישיבות מזרח אירופה באותה תקופה¹¹⁸. קיומה של הרשת נגדע בשנת ת"ש (1939), עם כניסת הצבא הגרמני לעומק השטח הפולני.

ז. לקראת סיכום: התלות הכלכלית של ישיבת נובהרדוק בסביבתה

בסעיפים הקודמים עמדנו בפרוטרוט על צבינה ואופיה של ישיבת נובהרדוק לאורך השנים, ועל התמורות שחלו בה בתקופה השנייה לקיומה, מן השנים שבין מהפכת 1905 לפטירת הרי"מ עפשטיין (1908) ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה (1914). כעת, במעין סיכום, אני מבקש לברר לאור מסד הנתונים שהוצב לעיל, מה היו תנאי הפעילות של הישיבה בתקופה זו מן הבחינה הכלכלית, ובאיזו מידה הושפעו התנאים הללו מהאינטראקציה בין הישיבה והנהגתה לבין הסביבה החיצונית.

ישיבת נובהרדוק הייתה מבוססת למן הקמתה על המבנה הארגוני הקלאסי של ישיבות המאה ה-19: ללא מבנה פנימייתי, לינה קבוצתית וחדר אוכל (ובמקרה הנוכחי – אף ללא בית מדרש פרטי השייך לישיבה), אלא הסדרי לינה והסעדה מאולתרים למחצה, בעיקר באמצעות נוהג ה'ימים': שידוך בחור מסויים למשפחה מסויימת לצורך קבלת סעודות בחלק מהשבוע, וכן לינה בשכירות, כאשר בחורים שלא נמצא עבורם סידור לינה במסגרת זו, נאלצו להסתפק בספסלי בית המדרש¹¹⁹. אלא שכמו המאורגנות יותר שבישיבות ליטא בשליש האחרון של המאה, לרשות ישיבת נובהרדוק עמד תקציב קבוע, שהתבסס הן על תורמים חיצוניים: קרן עובדיה לחמן, והן על תמיכת הממסד המקומי: הנהגת העיריה והתושבים היותר אמידים (לעיל הערה 2). תקציב זה איפשר לישיבה לא רק להחזיק כמות גדולה יחסית של אברכים, אלא גם להעניק לשאר הבחורים תמיכה כספית קטנה (על בסיס שבועי או חודשי), שתפקידה

118 ראו: דוד פישמן, "The Musar Movement in Interwar Poland", in Y. Gutman, E. Mendelson, J. Reinhartz, C. Shmeruk (eds.), *The Jews in Poland Between Two World Wars*, Waltham, Mass., 1989, 247–272 (ובפרט עמ' 266–270); טיקוצ'נסקי, "הרב חיים זייצ'יק ולקחי השואה", עמ' 135–138. בשולי הדברים יש להעיר על דברי עמנואל אטקס ("ישיבות ליטא בראי ספרות הזכרונות", עמ' 24), אשר בהנגדה לשגשוג רשת ישיבות נובהרדוק בין שתי מלחמות העולם, מציין "שגם בתקופה זו היו מי שהוסיפו להסתייג מדרכה של ישיבה זו. הבולט והחשוב שבהם היה ר' אברהם ישעיהו קרליץ". לאמיתו של דבר, לא זו בלבד שלא היה בתקופה זו כל ביטוי פומבי להתנגדות ה"חזון איש" לישיבות המוסר (כל כתביו בנושא פורסמו שנים רבות לאחר מכן. לעדויות מאוחרות על יחסיו בתקופה זו עם כמה מאישי תנועת המוסר, ראו: שלמה כהן ואחרים [עורכים], פאר הדור חלק א', בני ברק תשכ"ז, עמ' ר"נ-רנ"ג. ראו גם דברי ר"ד כ"ץ, פולמוס המוסר עמ' 308–311), אלא שהוא גם טרם זכה בתקופה זו למעמד "הבולט והחשוב" שנודע לו לימים בארץ ישראל.

119 ראו: שאול שטמפפר, "הפנימייה והישיבה במזרח אירופה" בתוך: מתתיהו דגן ומרדכי בר לב (עורכים), *החינוך הפנימייתי הממלכתי-דתי בישראל, ירושלים תשנ"ז*, עמ' 15–28. עוד על נוהג ה'ימים', בספרות הזכרונות, ראו בין השאר: רוזנשטיין, *כתבים* עמ' 24–27; אטקס וטיקוצ'נסקי (עורכים), *ישיבות ליטא פרקי זכרונות*, עמ' 314–316.

העיקרי היה מימון ארוחותיהם; פירוש הדבר היה תלות מופחתת בנוהג ה'ימים' הוולנטרי, וגמישות מסוימת בניהול ענייני הישיבה. מנגד, היות שחלק לא קטן מהתמיכה, הפיזית ואף הפיננסית, הגיע מאנשי הקהילה המקומית, לא היה מדובר בקיום כלכלי עצמאי כמו זה של הישיבות העל-קהילתיות הגדולות ביותר, אלא במעין סימביוזה, קיום משולב-למחצה של הישיבה בקהילה.

כפי שראינו לעיל (סביב הערה 41), התיאורים המוכרים אודות לימוד מוסר קולני במשך שעות, והתנהגות חריגה של בחורי הישיבה, אינם נוגעים למצב שהתקיים בישיבה בתקופתה הראשונה, אלא למציאות שהתפתחה במהלך התקופה השנייה, בסמוך לפטירת הרי"מ עפשטיין ובעיקר לאחריה. גם האירועים של התנגשות בין ר' יוזל לאישים אחרים בסגל הישיבה (לעיל הערה 87, 48), והעתקת מקום הישיבה הלך ושוב לעיריות סמוכות (לעיל הערה 88-81), לא התרחשו אלא בתקופה זו. התמורות באופי הישיבה, וחוסר היציבות בהרכב הסגל שלה ובמיקומה הפיזי, עשויים להעיד גם על הרעה בתנאי הפעילות הכלכלית והארגונית של הישיבה. ואכן, מספר עדויות אותנטיות, שפורסמו באותן שנים, מאשרות מסקנה זו. ישנה אמנם בעיה מתודולוגית בעדויות הללו: כולן נכתבו על ידי גורמים שהביעו עוינות בלתי מוסתרת כלפי הישיבה, אורחותיה והעומד בראשה. לפיכך יש לנתחן בצורה ביקורתית על מנת לנטרל את ההטיות העובדתיות שמקורן בעוינות זו.

תיאור אחד, מחורף תרע"ב (1911), מוסר כי 3-4 "עמודי התווך" של הישיבה, כלומר ראשי החבורות הוותיקים והמקורבים לר' יוזל, הינם היחידים שמקבלים תמיכה כלכלית מלאה, וכל שאר התלמידים, בחורים ואברכים, מקבלים רק תמיכה חלקית (הצפירה [לעיל, הערה 87])¹²⁰. באיזה היקף תמיכה מדובר? לדברי מקור זה, בחור ממוצע מקבל בכל חודש שני רובל בלבד, ורק מעטים מקבלים שלשה רובל. סכום זה אינו נמסר במזומן, אלא כפתקים המאפשרים לקנות בהקפה אצל חנווני העיריה, כאשר בשעת הקניה מנוכה לא פחות מ-40 מערכם המקורי. כלומר, מדובר בפועל בתמיכה חודשית ממוצעת של רובל ועשרים קופיקות בלבד, "ובכסף הזה צריכים רוב התלמידים, שהם בני עניים ואינם מקבלים כל תמיכה מביתם, להחיות את נפשם חודש שלם". אלא שיש לעמת זאת עם תיאור אחר בן הזמן, מקיץ תר"ע (1910), המוסר נתונים שונים במקצת: לדברי תיאור זה, התמיכה החודשית הממוצעת נעה בין 3-6 רובל, ואכן ניתנת בפתקים העוברים ניכוי בשעת הקניה, אלא ששיעור הניכוי אינו עולה על 20 (הד הזמן [לעיל הערה 87]). כלומר, התמיכה החודשית בפועל נעה בין 2.40 רובל לבין 4.80 רובל. איזה מבין התיאורים הינו מדויק יותר? על כך תעיד העובדה כי התיאור הראשון, הממעיט, טוען מנגד כי ההכנסה השנתית של הישיבה, מקופות צדקה ושד"רים, עומדת על

120 מקור זה גורס עוד כי ישיבת נובהרדוק משמשת כ"מרכז לכל ישיבות המוסר", ומייחס לר' יוזל סמכות של מינוי משגיחים בשאר ישיבות המוסר; דבר המשרת את מגמת הכותב להציג את אופיה המיוחד של נובהרדוק, על כל המגרעות שהוא מוצא בו, כמשקף את תנועת המוסר בכלל. למעשה, ישיבת נובהרדוק שימשה אמנם כמרכז מוסדותיו של ר' יוזל (כפי שציין ר"י ניסנבוים עוד בתר"ס-תרס"א, לעיל [הערה 118]), אך לא היה לה קשר רשמי, ודאי לא היררכי, עם ישיבות מוסר אחרות.

סכום של למעלה מ-9,000 רובל! לפי דבריו קיים אפוא פער עצום בין הכנסות הישיבה לבין הסכום הזעום המוקצה לתמיכה בבחורים, כשליש בלבד מן ההכנסה השנתית. מדובר ללא ספק בנתון מופרך, שמקורו כאמור במגמה העויינת של כותבו. סביר אפוא להניח שהתיאור הגבוה מבין השניים קרוב יותר לאמת.

אלא שבין כך ובין כך, מדובר בתמיכה כלכלית מצומצמת מאד¹²¹. לשם השוואה, שכר הלימוד שנדרש מהורי התלמידים בישיבה המתחרה של ר' מנחם קרקובסקי, למן תרע"ב ואילך, עמד על 25 רובל ל'זמן' (ראו המודעה שצויינה לעיל, הערה 104), כאשר לרשות הישיבה עמדו מקורות הכנסה נוספים בעיירה ומחוצה לה. מצבם החומרי של בחורי ישיבת הר"מ קרקובסקי, היה אפוא משופר בהרבה משל עמיתיהם בישיבת ר' יוזל¹²². למציאות כלכלית רעועה זו, היה מן הסתם חלק בצמצום מסוים של מספר התלמידים שהתקיים בתקופה זו לעומת התקופה שקדמה לה (לעיל הערות 86-87).

מהם הגורמים שהביאו למצב כלכלי חמור זה? מקור מסוים רומז כי עובדיה לחמן, שהתנגד לרדיקליזם שעברה הישיבה בסוף העשור הקודם, איים להפסיק את תמיכתו – וככל הנראה גם מימש את איומו (ראו המקור שצויין לעיל, הערה 47). בנוסף, סקרנו את התפקיד המהותי שמילאה דמותו של הר"מ עפשטיין, רבה של העיירה, בגיוס כספים לישיבה, בין השאר באמצעות הענקת תעודות המלצה רבות-ערך למשולחים (לעיל הערה 59-56). אין צורך לומר כי תמיכה רבנית כזו, בעידן שבו ר' יוזל מנהל מלחמה עיקשת כנגד מחליפי הר"מ עפשטיין ברבנות העיירה, כבר לא הוענקה למשולחיה של הישיבה; ממילא יש להניח כי האפקטיביות של פעילותם – ללא המלצתו של רב בעל שם ציבורי, מלבד ראש הישיבה השנוי-בחלוקת – נפגעה בצורה מהותית. אין זה מקרה כי אותם מכתבי בקשה ארוכים שנשמרו בידינו, אותם שלח ר' יוזל במו ידיו ליעדים שונים בנסיון לגייס תרומות לישיבה (ראו לעיל הערה 63-62), נכתבו דווקא בתקופה זו של סגירת ברזי התקציב שהתקיימו בעבר.

לכל זאת נוספה העובדה כי ר' יוזל ואנשיו ותלמידיו נמצאו באותה תקופה בעימות קשה מול אנשי העיירה, על רקע הרדיקליזם באורחות הישיבה, וכפי שהתבטא כאמור במאבק כנגד

121 המקור השני מוסיף כי גם לאחר הניכוי, לא תמיד ניתן למצוא מי שיסכים לקבל את הפיתקאות – פדיון על ידי הישיבה לא היה סדיר, כנראה – ולפיכך "רוב הבחורים מוכרחים למשכן את בגדי השבת וללוות כסף ולפדות אחרי כן בקושי רב את המשכנות".

122 דבר שגרם מן הסתם להפרשים סוציו-אקונומיים בהרכבם החברתי של שני המוסדות. הורים שלא נמנו על המעמד הבינוני, התקשו לעמוד בתשלומים שנדרשו עבור בנם בישיבת הר"מ קרקובסקי (אף כי במודעה הנ"ל נאמר שתלמידים עניים, אם הם בעלי כשרון, יזכו בהנחת שכר לימוד). זאת לעומת ההצטרפות לקיבוץ של ר' יוזל, שלא היתה כרוכה בשכר לימוד, כנהוג בישיבות המאה ה-19. יש להעיר אמנם כי גם ה'מכינה' שתוכננה להיווסד בתרע"א לצד ישיבת המוסר בנובהרדוק – ולבסוף נפתחה בברנוביץ – גבתה מהורי התלמידים שכר לימוד, שנועד בין השאר לאספקת ארוחות מסודרות לתלמידים (ראו המודעה שצויינה לעיל הערה 97). אלא ששכר הלימוד המתוכנן עמד על 10 רובל ל'זמן', כלומר 40 בלבד מעלות הלימוד בכיתה המקבילה בישיבת הר"מ קרקובסקי. כך שגם במוסד זה נשתמרה הפנייה אל קהל היעד של מעמד נמוך יותר.

הרבנים שנבחרו על ידי ההנהגה המקומית. במציאות שכזו, קרוב לוודאי כי נכונותם של אנשי נובהרדוק להוסיף ולכלכל את בחורי הישיבה בכסף, במקומות לינה, במזון ובארוחות, כפי שעשו בעבר, פחתה בצורה דרסטית; וכך אכן רומזים מספר מקורות¹²³. את התמונה הכללית המצטיירת, מאשש מקור נוסף המספר על חובות כבדים שהיו לישיבה בתקופה זו (ראו לעיל, הערה 109). פירוש כל העובדות הללו – התמעטות מקורות המימון, הפסקת הסיוע מצד אנשי העיירה, תפיחת חובות הישיבה ובהתאם לכך צמצום התמיכה שהעניקה – היה כי רבים מבחורי ישיבתו של ר' יוזל הגיעו בתקופה זו אל סף רעב כפשוטו.

אם כן, תקופת "השנים הטובות" של ישיבת נובהרדוק מבחינה כלכלית, ארגונית וסביבתית, הגיעה לקיצה עם פטירת הפטרון והתומך הגדול שלה, הרי"מ עפשטיין, באמצע תרס"ח (1908). תריסר השנים שמייסוד הישיבה בתרנ"ו (1896) ועד אז, הריהן למעשה התקופה היחידה בה ניתן לדבר על ישיבה בעלת סדרים תקינים, היושבת במקום של קבע על מי מנוחות ומשולבת היטב בקהילה שבה היא נמצאת. בשנים שלאחר מכן, לעומת זאת, היתה הישיבה שרויה עד למעלה-ראש במאבקים קשים כנגד רבני העיירה וחלק מהנהגת הקהילה, ולעיתים אף מתחים אישיים בתוך סגל הישיבה, ופעילותה התאפיינה במידה רבה באי-סדרים טכניים ולימודיים, בהעסקה תדירה של מיקום בית המדרש בתוך העיירה ומחוצה לה, ובתנודות במניין התלמידים.

ח. סיום

בסיום הדברים, דומה כי ניתן לקבוע שאפילו ישיבת נובהרדוק, מי שנחשבת לסמל האנטי-ממסדי המובהק ביותר בתולדות ישיבות ליטא, לא היתה מסוגלת להתפתח מבלי גיבוי הדוק של הממסד הרבני והקהילתי לאורך השנים. אופיה המתון של הישיבה בתקופה הראשונה לקיומה, הוא שהעניק לה תמיכה מצד החברה הסובבת; רק תמיכה זו היא שאיפשרה לישיבה לצמוח ולהתקיים בתנאים נורמליים, ורק על גביה יכלה הישיבה להתבסס במידה שתאפשר לה לשרוד גם בתקופה בה הרדיקליזם ההולך וגובר שלה הרחיק ממנה את מוקדי התמיכה הישנים. המאבקים הקשים אליהם נקלעה הישיבה בתקופה השנייה לקיומה, מאבקים שהתחוללו לעיתים במעגלים הפנימיים ביותר של הישיבה, העמידו אותה לא פעם ולא פעמיים בפני סכנת קריסה, חלקית או מוחלטת (ראו לעיל הערות 108-109) – דבר הממחיש שוב את חשיבותה של התמיכה לה זכתה הישיבה בתקופתה הראשונה, מצד הרי"מ עפשטיין ואנשי עיירתו.

אולם מנגד, מתברר שככל שהלך והתערער מצבה החומרי והסביבתי של הישיבה, וככל שתנאי הקיום החיצוניים נעשו בלתי-אפשריים כמעט, כך הלך והתעצב האופי הייחודי שהקנה לזרם "נובהרדוק" את פרסומו ההיסטורי לדורות¹²⁴. תופעה זו, למעשה, ממחישה את הקשר

123 ראו: יפה, בגיטו נובהרדוק, עמ' 58; מוסרי, "מגדולי ישראל", דרכנו כ"ג אב תרצ"ה (גליון מ"ד) עמ' י"א.

124 על תופעת פריחתה של הישיבה דווקא בימי הלחץ של מלחמת העולם, עמדו כבר תלמידיו של ר' יוזל; ראו המובא מפי הרי"י לובצ'נסקי, אצל: זייצ'יק, המאורות הגדולים רי"ז פסקה קל"ה, וראו גם עמ' קצ"ז פסקה מ"ז.

ההדוק בין עצם היווצרותו של הזרם לבין התנועות המהפכניות שרווחו ברוסיה באותה תקופה, והתאפיינו אף הן בפריחה תחת לחץ ומלחמה. כהמשך לכך ניתן לומר, בצורה פרדוקסלית, שצביונה של רשת "ישיבות נובהרדוק" כפי התדמית המוכרת, התגבש דווקא בשעה שהישיבה-האם, זו שפעלה בעיירה נובהרדוק ונתנה את שמה לרשת כולה, כבר חדלה מלהתקיים; אף תקופת השגשוג של רשת הישיבות בפולין, התרחשה דווקא בשעה שהמייסד הגדול, ר' יוזל, כבר לא היה בין החיים. עם זאת, הזיכרון הקיבוצי המגבש של "התקופה המכוננת", בה שכנה הישיבה בנובהרדוק על מי מנוחות, וההשראה החופפת של דמות ר' יוזל ופועלו, השפיעו ללא ספק על מהלכן ותודעתן של ישיבות נובהרדוק ומנהיגיהן גם בתקופת הפריחה שבין מלחמות העולם.